

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

SƏBİNƏ MƏMMƏD QIZI ALMƏMMƏDOVA

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA TERMİNLƏRİN
UNİFİKASIYASI VƏ STANDARTLAŞDIRMA FORMALARI**

5706.01 – Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2018

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Sayal Allahverdi qızı Sadıqova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər:

Nadir Baloğlan oğlu Məmmədli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İlhamə Həbib qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamil Kamal oğlu Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “___” _____ 2018-ci il saat __-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

Sevinc Yusif qızı
Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, intensiv informasiya axını, ölkəmizdə baş verən ictimai-siyasi və sosial dəyişikliklər, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin sürətli inkişafı, xüsusən Qərbin aparıcı dövlətləri ilə bir çox sahələrdə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi dilə alınmaların daxil olma prosesini gücləndirir. Bu prosesdə dildə dilin öz daxili imkanları ilə yanaşı, başqa dillərdən alınmalar hesabına zənginləşmə gedir. Müasir dövrdə dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi, dünya miqyasında gedən qloballaşma prosesləri, bir tərəfdən sözlərin sürətləndirməklə alınmaların çoxalmasını, digər tərəfdən müxtəlif dillərdə istifadə olunan yeni alınma sözlərin bir-biri ilə həm ifadə, həm də məzmun planında oxşarlığının artmasını zəruri edir. Nəticədə, dilin lüğət tərkibində xüsusi bir lay təşkil edən alınmalar sistemi yaranır.

Hər bir dilin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri altında alınma sözlərlə zənginləşmişdir. Bunun əsas səbəbi daha çox təmaslı dil əlaqələri olmuşdur. Elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasının əsasını qoymuş və terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesi baş vermişdir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır. Belə Avropa mənbəli terminlərin təsnifatı, sistemləşdirilməsi elmi-texniki terminologiyanın normalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz təsnifat əsasında terminlərin reseptor dildə assimilyasiyası alınan leksik vahidin maddi formasının fonetik, qrafik, qrammatik və leksik-semantik xarakteristikasını alan dilin müvafiq normasına yaxınlaşması yolu ilə mənimsənilməsi, milli dilin tələblərini ödəməsi və konkret olaraq hansı formada dilə qəbul edilməsi amilləri müəyyənləşdirilməlidir. Mənimsəməyə görə alınan terminin alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, dilin söz yaradıcılığı qaydalarına uyğun gəlməsi, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması, yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözün mənimsənilmə dairəsini təyinləmənin əsas meyarlarının müəyyənləşdirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlərə və terminlərə dair müxtəlif tədqiqatlar aparılsa da, alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşma yolları dilçilikdə monoqrafik tədqiqat obyektı olmamışdır. Alınma terminlərin elmi dilin vahidləri kimi dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, mənimsəmə mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bütün bu problemlər Azərbaycan dilində alınmaların nizama salınması və standartlaşdırılması yollarının kompleks şəkildə tədqiqini aktuallaşdırır. Hazırda ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, onun beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni anlayış, əşya, hadisə və münasibətləri adlandıran sözlərin bu dil əsasında formalaşması ingilis dili ilə əlaqələrin diqqət mərkəzinə çəkilməsini zəruriləşdirir. Azərbaycan dilində alınmaların uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə gətməsi, hazırda ingilis dilindən sözlərin birbaşa alınması, onların nizamasalma və unifikasiya prosesini, leksik sistemdə baş vermiş dəyişmələrin xüsusiyyətlərinin həm dil əlaqələri, həm də sözləmə baxımından öyrənilməsi aktual məsələlərdəndir.

Yəni alınma sözlərin semantikasında baş verən dəyişmələr, bu sözlərin dilimizdə müxtəlif səviyyələrdə (fonetik, qrammatik, semantik) mənimsənilməsi, unifikasiyanın əsas yollarının müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır. Bu proseslər sözlərin səbəblərini, mənbələrini, alınma yollarını, tiplərini və formalarını, eləcə də, alınmalarda baş verən semantik dəyişmələri, ətraflı öyrənməyə imkan verir. Bununla yanaşı, alınmaların leksik-semantik və qrammatik baxımdan ödəməli olduğu tələblər, alınmalarda baş verən semantik proseslərin dildə təzahürü, terminoloji sistemdə baş verən paralelliyin aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi, standart terminoloji sistemin yaradılması, xüsusən, onların dilin leksik sistemində göstərdikləri təsiri müəyyənləşdirmək mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi dilin terminoloji sistemində xüsusi qat təşkil edən alınma söz və terminlərin unifikasiya və standartlaşma formalarının kompleks şəkildə öyrənilməsidir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- dil əlaqələrinin dilin leksik sistemində təsirinə və rolunu aydınlaşdırmaq;
- alınma terminlərin Azərbaycan dilində assimilyasiya prosesini müəyyənləşdirmək;
- alınma terminlərin dilə daxil olma yollarını və üsullarını aydınlaşdırmaq;

- alınmalarda baş verən semantik prosesləri müəyyənləşdirmək;
- alınma terminlərin işləklilik qazanmasını və onun inkişaf qanunauyğunluqlarını dəqiqləşdirmək;
- alınma terminlərin milli dillərdə paralelliyini yaradan səbəbləri müəyyənləşdirmək;

beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilinə transliterasiya yollarını və ümumi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

- Azərbaycan dilində alınma sözlərin unifikasiya prosesində istifadə sahələrini, həmin sözlərin leksik-semantik, struktur-qrammatik xüsusiyyətlərini aşkar etmək;

- alınma terminlərin Azərbaycan dilində fonetik, qrammatik və semantik səviyyələrdə mənimsənilməsini araşdırmaq;

- alınma terminlərin Azərbaycan dilində mənimsənilməsinin qanunauyğunluqlarını, spesifikasını vermək;

- alınma terminlərin Azərbaycan dilində sistemə salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqat işində dilçiliyin ənənəvi tədqiqat üsullarını özündə birləşdirən təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodları əsas götürülmüşdür. Araşdırma zamanı əsas mənbə kimi Azərbaycan dilində tərtib edilmiş müxtəlif tipli lüğətlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmeti Azərbaycan dilinə daxil olan alınmalardır. Bu terminlər müxtəlif sahə ilə bağlı terminoloji, izahlı lüğətlərdən, Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətindən, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş bədii əsərlərdən, son illərin dövrü mətbuatından seçilib toplanılmışdır.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın əsas tədqiqat obyektı Azərbaycan ədəbi dilində alınmaların unifikasiya və standartlaşma formalarıdır. Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində dil əlaqələrinin inkişafı ilə bağlı alınma terminlərin müxtəlif dillərə keçməsi dillərin qarşılıqlı zənginləşmə prosesini sürətləndirmişdir. Ona görə də, tədqiqatın obyektı olan alınma terminlərin unifikasiyası dilin sistemli inkişafına tökan verir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin unifikasiya və standartlaşdırma formaları nəzəri və praktik aspektdə ilk dəfə monoqrafik şəkildə tədqiq olunmuşdur. Araşdırmada dil əlaqələrinin fərqli formalarının (təmaslı və təmassız) Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirməsinə təsiri, onların assimilyasiya prosesi qanunauyğunluqları müəyyənləşdirilmişdir. İlk dəfə olaraq alınma terminlərin transliterasiya prosesi ayrıca qrup kimi təsnif edilərək araşdırılır. Tədqiqatda unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün nəzəri prinsiplər, alınma

terminlərin Azərbaycan dilində nizamasalma formaları və dildə sabitləşmə yolları müəyyənləşdirilir.

Xüsusən, rus dili vasitəsi ilə və ingilis dilindən birbaşa alınmış terminlərin mənimsənilmə prosesi, onların spesifikasiyası, Azərbaycan dilində alınmaların fonetik, qrammatik, semantik xüsusiyyətləri, dildə qeyd olunan səviyyələrdə mənimsənilməsini şərtləndirən amillər və standartlaşdırma formaları ilk dəfə ətraflı şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı alınma terminlərin elmi dilin vahidləri kimi dildə unifikasiya prosesi, onların leksik-semantik, struktur-qrammatik, funksional xüsusiyyətləri, mənşəyi, alınma prosesinə təsir göstərən amillər, onların inkişaf istiqamətləri, mənimsəmə mərhələləri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat dil əlaqələrinin təsiri ilə alınmaların dilə daxil olma prosesinin açılmasına, transkripsiya və transliterasiya yolu ilə alınmış terminlərin dildə mənimsənilmə meyarlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı nəzəri istiqamətlərin dəqiqləşdirilməsinə zəngin faktlar verir. Tədqiqatın əsas predmeti olan Azərbaycan dilində alınmaların unifikasiya və standartlaşma yolları dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə prosesini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Praktiki cəhətdən isə dissertasiyadan əldə olunmuş nəticələrdən və materiallardan müxtəlif sahələrə aid çoxdillə və izahlı lüğətlərin, o cümlədən alınma sözlərlə bağlı lüğətlərin hazırlanmasında, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınmaların unifikasiyasında, terminologiya, leksikologiya və leksikoqrafiyaya aid dərslərlərin, eləcə də metodik vəsaitlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılmışdır:

- qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir;
- alınmaların mənimsənilməsi prosesində paralelliyi yaradan amillərin aradan qaldırılması üçün anlayışın təyini əsas götürülməlidir;
- alınmaların tərkibində qrammatik elementlər, şəkilçilər Azərbaycan dilində bir morfem kimi müstəqil işləyə bilmir;
- alınmalarda özünü göstərən çoxmənalılıq, sinonimlik, dubletlik probleminin aradan qaldırılması üçün unifikasiya prosesi zəruridir;
- alınmalar dillərdə fonetik, qrammatik, semantik cəhətdən mənimsənilməsi yolları unifikasiya edilməlidir;
- anlayışa tərif verilməsi məntiqi prosesdir. Tərif anlayışın məzmununu tam təyin etməlidir;
- standartlaşdırma zamanı alınma terminlərdə çoxmənalılıq, omonimlik, dubletlilik tam aradan qaldırılmaqla yanaşı, terminə qoyulan tələblər də əsas götürülməlidir.

Tədqiqatın aprobeiasyası. Müdafiyə təqdim olunmuş dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi konfranslarda, elmi seminarlarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur. Tədqiqatla bağlı iki monoqrafiya, bir lüğət, 70 məqalə və tezis nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və “Alınma terminlərin izahlı lüğətindən” ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, obyekt və predmeti göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobeiasyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı *“Azərbaycan dilinin zənginləşməsində alınmalar və onların unifikasiya problemi”* adlanır. Bu fəsildə dillərarası əlaqələr, dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma paralelizmlər və onu yaradan amillər, terminoloji leksikada alınmalarda baş verən semantik proseslər tədqiq olunmuşdur. Birinci fəslin birinci bölməsi *“Dillərarası əlaqələrin dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə təsiri”* adlanır. Bu fəsildə müəyyənləşdirilir ki, dillərin qarşılıqlı inkişafı dillərarası əlaqələrin təzahürüdür. Millətlərin və xalqların qarşılıqlı əlaqəsi birinci növbədə onların dilinə təsir edir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin bəşəriyyətin ümumi malına çevrilməsi, onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı inkişafı, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində kontaktlar, beynəlxalq əlaqələr dillər arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında və zənginləşməsində öz əksini tapır. Özünün tarixi inkişafı prosesində bəşər dilləri bir-biri ilə müəyyən dil əlaqələrində olmuş və olmaqda davam edir. Dil əlaqələri dedikdə, iki və daha çox dilin strukturuna və lüğət tərkibinə bəşər dillərinin göstərdiyi hər hansı təsir nəzərdə tutulur. Bu barədə B. Abbasova yazır: “Məntiqi təkəkkürün formalaşdığı, millətlər və xalqlar arasında iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi ən ilkin dövrlərdən başlayaraq dillər arasında da müxtəlif çeşidli münasibətlər təzahür etmişdir”¹.

¹ Abbasov B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, səh 6.

Dillərarası əlaqələr məhz dilxarici amillərə daxildir. Bu amillər isə ümumilikdə bütün sosial əlaqələri əhatə edir. Dünya dillərinə nəzər yetir-sək, görürük ki, heç bir dil tamamilə təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Bütün dillər mütləq şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Buna görə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma leksemlər xüsusi bir lay təşkil edir. Hazırda Qərbə inteqrasiya, elm və texnikada baş verən inkişaf, yeniliklər dilimizə bir çox alınmaların keçməsi ilə nəticələnir.

A.V.Desnitskaya ehtimal edir ki, “dillərin bir-birinə təsirinin öyrənil-məsi xalqların tarixinin birbaşa öyrənilməsi ilə bağlıdır”. Şübhəsiz, bu təqdirdə xalqların ictimai inkişaf mərhələləri, həmçinin, nəzərdə tutulan dillərin spesifikasi da nəzərə alınmalıdır. Bunlarla yanaşı dillərin nə də-rəcədə bir-biri ilə qohum olub-olmaması da əsas amillərdən biri sayılır. A.V.Desnitskaya hesab edir ki, “hər bir halda dillərin bir-biri ilə əlaqə və təsirində bilinçvizm məsələsi xüsusi rol oynayır”¹. Dil əlaqələrini geniş şəkildə araşdırmış Y.A.Belçikov bu məsələyə kompleks şəkildə yanaşmış, “dil əlaqələrinin səbəblərini, mexanizmini və dillərə təsir formalarını aydınlaşdırmağa çalışmışdır”². O, alınmaları bilinçvizm şəraitində dillərin interferensiyasının başlanğıc forması hesab etmişdir. Alınmaların mahiy-yəti bir dil vahidinin modelinin başqa dilə keçməsi və müxtəlif dil səviy-yələrində özünü göstərməsidir, yəni, alınmalar bilinçvizm şəraitində inter-ferensiyanın ilkin formasıdır.

Millətlər arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində qohum və qohum olma-yan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli ticarət, mədəniyyət, siyasət, hərbi, sosial və s. əlaqələri ayırmaq mümkündür. Bununla yanaşı, bir-biri ilə əlaqədə olan dilləri onların qarşılıqlı əlaqəsinə görə üç növə ayırmaq olar: 1) qohum dillər arasında əlaqələr; 2) qohum olmayan dillər arasında əla-qələr; 3) qarışıq əlaqələr. Qeyd etmək lazımdır ki, dil əlaqələrini genoloji təsnifata görə başqa şəkildə də səciyyələndirmək olar: 1) eyni sistemli dillər arasında əlaqələr; 2) müxtəlif sistemli dillər arasında əlaqələr; 3) qar-ışıq əlaqələr. Göründüyü kimi, göstərilən əlaqə növlərindən birinci iki-sində əlaqə iki dil arasında gedə bilirsə, üçüncü növ, yəni qarışıq əlaqə ən azı üç dilin qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur. Qarışıq əlaqə həm birinci, həm də ikinci növ əlaqəni özündə birləşdirir və bu prosesdə üçüncü növ əlaqə mürəkkəbliyi ilə seçilir. Əlaqədə olan müxtəlif dillərin sayı artdıqca əlaqə

¹ Десницкая А.В. К вопросу взаимодействия языков. Доклады о сообщении инс-та языкознания АН СССР, Москва, 1956, №9, стр.70-77.

² Бельчиков Ю.А. Интернациональная терминология в русском языке. Москва, Учпедгиз, 1959, стр.123.

nəticəsində dildə baş verən dəyişmələr, dilə olan təsirin formaları da artır. Deməli, xalqlar arasında mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələr artdıqca dillər-arası əlaqələr və dillərin qarşılıqlı təsiri də güclənmişdir. Bu təsirlə bağlı olaraq dillərin birindən digərinə sözlərin keçməsi prosesi baş vermiş, dil yeni ifadə vasitələri ilə zənginləşmişdir.

Buna görə də dillərarası əlaqələr həm sosiolinqvistik, həm etnolinq-
vistik, həm də psixolinqvistik istiqamətdə araşdırılmalıdır. Dillərarası əla-
qələrin yaranma səbəbləri isə daha çox tarixi şəraitlə bağlıdır. Hazırda bu
əlaqələrin yaranmasında və intensivləşməsində mövcud olan ilkin şərtlər
kimi xalqların arasında beynəlxalq əlaqələrin, internet resurslarının, sosial
şəbəkələrin interaktiv inkişafı, beynəlxalq dil siyasəti, təhsil sisteminin
yaranması və ən nəhayət distant təhsilin getdikcə daha çox yayılması,
miqrasiyanın adi hal almasını göstərmək olar. Bütün bunlar dil əlaqələri-
nin yaranma səbəblərini şərtləndirən amillərdir. H.Həsənov yazır: “Dillə-
rin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mə-
dəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauy-
ğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə
desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində bir dilin başqa dildən söz al-
ması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından bəhrələnmişdir. Yeni yara-
nan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahid-
ləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən
söz və ifadələr alınır”¹.

Qohum və onlarla bir ərazidə yayılmış qohum olmayan dillərin qarşı-
lıqlı təsiri ilə əlaqədə olan dillərin hər biri müxtəlif struktur səviyyələrində
özünü göstərir. Dilin təsirə ən tez və ən çox məruz qalan sahəsi onun lüğət
tərkibidir. Alınma ilk olaraq dilin lüğət fondunda qeydə alınır və burada
funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də alınma deyərkən məhz başqa
dildən keçən söz nəzərə alınır. B.de Kurtane dillərin qarşılıqlı təsirinə iki
istiqamətdə inkişaf etdiyini qeyd edir: “1) bir tərəfdən dilə əcnəbi dildən
müəyyən elementlər keçir. 2) digər tərəfdən bu əcnəbi elementlər həmin
dildə dərəcə və digər kateqoriyaların zəifləməsinə gətirib çıxarır. O, dilin
inkişafı qanunauyğunluqlarını dillərin qarışmasında görürdü”².

Bununla da tədqiqatda dil təmasları probleminə ümumi nəzər yetiril-
miş və dil təması ilə bilinçvizm anlayışları bir-birindən fərqləndirilmişdir.

Dilçilikdə bu məsələ ilə bağlı aparılmış araşdırmalar göstərir ki,

¹ Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, səh.123.

² Бодуен де Куртене И.А. О смешанном характере языков. Избранные труды по общему языкознанию Изд-во АН СССР, М., 1963, том.1,366 стр.

alınmalar daha çox dilin leksik sistemini əhatə edir. Ümumiyyətlə, alınma ilk olaraq sözün başqa bir dildən götürülüb işlədilməsi ilə bağlı olaraq meydana çıxır. S.A.Sadıqova yazır: “Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğu. Müvafiq sözün yoxluğu anlayışı bildirmək üçün ya dilin öz imkanlarından, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən istifadə etməklə yeni sözün yaradılmasını, ya da başqa dildən sözalmanı zəruriləşdirir”¹. Belə ki, hər bir yeni anlayışı ifadə edə bilən və mənşəcə dilin özünə aid olan sözü dərhal tapmaq mümkün deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır.

Dil əlaqələri dillərin bir-birindən dilin müəyyən üsurlərini, vahidlərini alması ilə nəticələnir. Bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Bu zaman əgər alınma başqa sözlə desək, anlayış və ya yeni əşya cəmiyyətin tələbi ilə yaranırsa, alınma prosesi yeni sözü mənimsəyən dil vasitəsilə həyata keçir. Əgər illər öncə dil əlaqələrinin təsiri ilə ingilis mənşəli terminlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, bu gün dövlətlər arasında yaranan əlaqələr terminlərin dilimizə birbaşa keçməsinə imkan yaradır. Deməli, sözlərin alınması, həm ictimai hadisə, həm də dil prosesidir. Bu prosesdə daha çox elmi, texniki tərəqqi ilə bağlı terminlər bir dildən başqa dilə daxil olur. Müstəqillik illərində Azərbaycan dili Avropa mənbəli alınmalar hesabına zənginləşir. Bununla da anlayış ifadə edilir, izah əvəzinə dilimizin fonomorfoloji qanunauyğunluqlarına, yəni həm xarici qişası, həm daxili mənası və definitiv-təsviri məzmunu alınan dildəkinə mümkün qədər uyğunlaşdırmaqla alınma terminin adekvat verilməsi tendensiyası fəallaşır.

Birinci fəslin ikinci bölməsi **“Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmalar”** adlanır. Bu bölmədə alınmalar, onların spesifik xüsusiyyətləri, terminin alınmasının başlıca səbəbləri aydınlaşdırılır. Belə ki, yeni yaranan məfhumu ifadə edə bilən və mənşəcə dilin lüğət tərkibinə aid olan sözü dərhal tapmaq, onun işlədilməsini təsbit etmək mümkün deyildir. Belə bir proses ayrı-ayrı dillərə deyil, bütün dillərə xasdır. Buna görə də hər bir dil başqa bir dildən söz alır. Bununla belə, ayrı-ayrı dillərdəki leksik alınmaları mənşəcə təsnif etdikdə müəyyən qanunauyğunluqlar aşkara çıxır. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi isə müxtəlif dil daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi, ictimai, mədəni əlaqələri fəvqündə gerçəkləşir. Dilə daxil olan alınmaların əsas hissəsini terminlər təşkil edir. Onunla bağlı bir

¹ S.A.Sadıqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh 193

sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən söz alınmasına dair ilk tədqiqatı A.Qarayev və N.A.Məmmədov aparmışdır.¹ Müasir Azərbaycan dilçiliyində Avropa mənşəli leksik alınmalar problemini A.H.Qarayev əhatəli araşdırmışdır.² Avropa mənşəli sözlərin alınma yolları, vasitələri, mənşəyi, semantikas, semasioloji xüsusiyyətləri araşdırılır, təhlillər aparılır, alınma sözlərin mənimsənilməsi əsaslandırılır. N.Məmmədov Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlərin Azərbaycan dilində strukturu modellərindən, fonetik, morfoloji və leksik-semantik xüsusiyyətlərindən ümumiləşdirilmiş şəkildə təhlil etmişdir. N.Məmmədli alınma terminlərin yaranma mənşələrini, mənimsənilmə formalarını zəngin faktlarla təhlil etmişdir.³ Lakin yuxarıda adları çəkilən tədqiqat işlərində alınma və beynəlmiləl terminlərin spesifikasiyası, onların nizamasalma formaları və unifikasiyası, assimilyasiyası, təsnifi, unifikasiyanın tərcümə problemi, standartlaşdırma formaları və yolları araşdırılmamışdır.

S.A.Sadıqova yazır: “Termin elm, texnika, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində dəqiqləşmiş anlayışları adlandıran, izah edən, definitiv funksiyaya malik olan söz və söz birləşmələridir”⁴. Deməli, terminin nominativlik, informativlik, reprezentativlik və definitivlik funksiyaların daşıyıcısıdır. Termin hər hansı bir elmin elə bir leksik vahididir ki, xüsusi terminoloji mənaya malik olur. Bu məqsədlə termin və terminoid terminləri fərqləndirilir. Terminoid dedikdə, elə leksik vahidlər nəzərdə tutulur ki, onlar termin səciyyəli olmalarına baxmayaraq tam terminlər qarşısında qoyulan tələblərə cavab vermir və keçid mövqedə dayanır. S.İ.Turina yazır ki, “terminoid dedikdə, xüsusi mətnlərdə termin funksiyası yerinə yetirən və hətta terminlərin formalaşmasında aktiv iştirak edən sözlər nəzərdə tutulur”⁵.

Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayış və məfhumların ifadə olunmasında milli dilin terminləri kifayət etmədiyindən digər dillərdən də terminlərin alınmasına ehtiyac duyulur. “Sözalma” deyildikdə, adətən, yeni anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət olunması, bir

¹ Məmmədov N.B. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. filol.elm.nam.avtoref. Bakı, 1966, səh 45.

² Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU, 1989, səh 45.

³ Məmmədli N.B. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminləri, fil.elm.dok.dis. Bakı, 1997, səh 68.

⁴ S.A.Sadıqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh 16.

⁵ Турина С.И. Об испанских заимствованиях в тагальском языке. М., Наука, 1976.

dilin digərindən sözlər və söz elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur.

S.N.Xəlilova yazır: “Alınma sözlər dedikdə, mənbə dildən əlavə (əsasən) başqa sistemli bir dildə də işlənən vahidlər nəzərdə tutulur. Termin və ya söz yayılma dövrünün ilkin mərhələsində ən azı bir dilə keçdikdə alınma sayılır”¹.

O.S.Axmanovanın lüğətində alınma termin iki aspektdən açıqlanır: 1) “Yeni anlayışları ifadə etmək, əvvəlcədən mövcud olan anlayışları difrensiallaşdırmaq, əvvəllər məlum olmayan predmetləri əks etdirmək üçün digər dillərin lüğət fondundan faydalanmaq; 2) Müəyyən dildən alınma nəticəsində daxil olan sözlər, sözdüzəldici şəkilçilər və konstruksiyalar”².

Göründüyü kimi, “alınma” anlayışı iki şəkildə aydınlaşdırılmışdır və bəlli olur ki, alınma bir prosesdir, bu prosesin nəticəsində söz və ya termin bir dildən başqa dilə keçir. Deməli, “alınma” termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dilə keçib, daxil olduğu dili zənginləşdirən *lingvistik vahid* mənasını bildirir. Geniş mənada “alınma” dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün lingvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, “alınma söz” dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, “alınma” termini daha geniş anlayış ifadə edir. “Alınma söz” anlayışının özü də alınma terminin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir.³

A.R.Krısın yazır: “Alınma”nı müxtəlif elementlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi adlandırmaq məqsədəuyğundur. “Müxtəlif elementlər” adı altında alınma sözlərin sahəsinə aid olan dil yaruslarının, fonologiyanın, morfologiyanın, sintaksisin, semantikanın, leksikanın ayrı-ayrı vahidləri nəzərdə tutulur⁴”.

Burada müəllif “alınma” terminini daha geniş mənada götürür və aydın olur ki, əslində “alınma söz” məhz “alınma” içərisində öyrənilir.

Alınmalar bəzən, xüsusən də sözlərin ilk çağlarında, çox vaxt mənası aydın olmur və onlar dildə qaynayıb-qarışana qədər müəyyən müddət, vaxt tələb olunur. Həmin vaxt ərzində əgər alınma terminlər dilə yatarsa, onlar işlənirsə, ümumişlək xarakter alması dövrü gəlir və tədricən mənimsənilir.

¹ Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, səh.141.

² Axmanova O.C. Словарь лингвистические терминологии. стр.141.

³ Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, Nurlan, 2000, səh 226 .

⁴ Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском литературном языке. Москва, Наука, 1968, 168 стр.

K.N.Yeremina yazır: “Alınma prosesi bir dilə başqa bir dilin elementlərin keçməsidir. Alınma elementlər yaxud alınmalar fonem, morfem, söz, söz strukturu, söz birləşməsi ola bilər”¹.

Dilçilik ədəbiyyatında alınma sözlərin fərqləndirilməsi, seçilməsi və təyini üçün müəyyən meyarlar təklif olunur. Y.S.Sorokinə görə, “alınan sözün alan dilin fonetik və morfoloji normalarına formal şəkildə uyğunlaşması, dilin müxtəlif funksional üslublarında işlənməsi, derivatlığa, söz-yaratma imkanlarına malik olması, alan dilin öz sözləri ilə birləşmələr yaratması və frazeoloji vahidlərlə işlənmə bilməsi, dubletlikdən uzaqlaşması, yəni yaxın sinonimlərdən fərqlənməsi alınma sözü təyinetmənin əsas meyarlarıdır”². Y.S.Sorokinin irəli sürdüyü bir sıra meyarlarda qoyulmuş tələblərə cavab verməyən külli miqdarda alınma sözlər göstərmək olar. Məsələn, Azərbaycan dilində fonetik tərkibinə və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə formal uyğunlaşma prinsipi irəli sürülsə, *bal* sözünü dilin öz sözü kimi ayırmaq lazım gəlir. Halbuki, arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri qatı şirin maddə mənasındakı *bal* leksik vahidinin başqa dillərdən alınması ilə dilə gəlmişdir; *Bal* – 1) bir sıra hadisələrin (küləyin və s.) şiddət dərəcəsini bildiren vahid; 2) bilik dərəcəsini göstərən qiymət (fr.ball) mənasını ifadə edir.

Dilin mənşəcə öz sözləri ilə üst-üstə düşməyən fonetik tərkibli alınma sözləri də kifayət qədərdir. Belə leksik vahidlərə məxsus söz yuvası dilin fonetik sistemli vahidlərinin birləşmə normalarını pozmur. Azərbaycan dilində samit-sait-samit quruluşlu söz yuvalarında mənşəcə dilin özünə-məxsus olan *fut, bor, bak, rol* kimi leksik vahidlər yoxdur. Dil bu sözlərin hər birinin tələffüzünə imkan verir, həmin sözlər dilin morfoloji normalarına tabe olur.

“Sözalma” probleminin qoyuluşu ilə bağlı qarşıya çıxan məsələlərdən biri də kalkaların alınmalara aid edilib-edilməməsi məsələsidir. Belə ki, dilçilərdən bəziləri kalkaları sözalmanın xüsusi bir növü kimi izah etmişlər. R.A.Budaqov da kalkanı alınma hesab edir və yazır: “Kalkalar alınmanın xüsusi bir növüdür. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını götürməyən sözlərdir”³. M.Ş.Qasımov isə həmin fikirlərlə razılaşmır. O, yazır: “Əslində bu fikirlərin heç biri dəqiq deyildir. Kalka üsulunu nə sözalma, nə də əsl mənada tərcümə

¹ Еремина К.Н. К проблеме языковых контактов. Москва, Наука, 1980, 6 стр.

² Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка в 30-90-ые годы XIX в., М-Л., 1965, 30 стр.

³ Budaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər. Bakı, Azərnaşr, 1956, səh 88 .

hesab etmək olar. Başqa sözlə desək, kalkalar milli dildə əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan sözlərdir”¹.

Kalka üsulu ilə sözlər yaradılarkən ana dilində sözlər əcnəbi dillərə məxsus sözlərin quruluşu kimi formalaşır; yeni sözlər hərfi yolla tərcümə edilir; müəyyən bir dildə digər dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli əmələ gəlir və s.

Terminologiyanın nizama salınması səbəblərindən birini təşkil edən alınmaların dubletliyi məsələsi alınma terminlərin seçilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Eləcə də *kontrakt* terminin hüquq terminləri lüğətində “*kontrakt*” kimi verilməsi və dilimizdə işlədilməsi düzgün deyildir. Son zamanlar demək olar, *kontrakt* termini *saziş* və *müqavilə* terminləri ilə qarışıq olaraq işlədilir. Fikrimizcə, *müqavilə* terminindən istifadə etmək daha məqsəddə uyğundur, çünki, bu termin həm yığcam, həm də anlaşılıqlıdır. Yaxud da, *kvorum* (latın dilində quorum) alınan dildə “hansılardan ki iştirakı kifayətdir” mənasını bildirir. Əvvəllər *kvorum* kimi işlədilsə də son zamanlar “*yetərsay*” termini ilə əvəz olunmuşdur. Suveren (fran souverain) alınan dildə “ali hakimiyyəti daşıyan” mənasında istifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində də bir çox hallarda “suveren” kimi işlədilir. Ona görə də terminlər alınan zaman həmin mənanı ifadə edən sözlər birinci növbədə dilin daxili imkanları əsasında yaradılmalıdır. Əks halda dildə bir anlayış həm alınma, həm də milli sözlə ifadə edilir və dubletlər yaranır. Deməli, dilin inkişafındakı qarşılıqlı təsirlərin bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır.

Birinci fəslin üçüncü bölməsində “*Terminoloji leksikada alınmalarda baş verən semantik proseslər*” tədqiq olunmuşdur. Leksika dilin xarici təsirlərə qarşı daha açıq olan sahəsidir. Cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişikliklər dilin leksik tərkibində öz əksini tapır. Təbii ki, müəyyən bir xalqın digər xalqlarla olan əlaqələrinin möhkəmlənməsi, yaxud zəifləməsi bu və ya digər dərəcədə sözləmə prosesinə də təsir göstərir. Cəmiyyətin xarici ictimai-iqtisadi, siyasi və başqa əlaqələrinin sözləmə prosesinə təsirinin daha tipik forması ayrı-ayrı əşyalarla birlikdə onların adlarının da alınmasıdır. Belə sözlər hər bir dildə alınmaların böyük bir qismini təşkil edir. Sözlün əşya ilə birlikdə dilimizə gəlməsinin səbəbi odur ki, nə söz, nə də onun adlandırdığı əşya dildə yoxdur. Onun üçün hər ikisi yenidir. Bu zaman alınma söz özü ilə birlikdə yeni məfhum gətirmir, dildə o məfhumu ifadə edən sözlə birlikdə yaşayır.

¹ Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh.124.

Avropa mənşəli yeni alınma terminlər semantik xüsusiyyətlərə görə də bir-birindən fərqlənir. Bu təsnifata görə alınma termin-sözləri, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Anlayışa görə təsnif. Burada alınma terminlərin hərfi mənası bir qayda olaraq dəyişmir və adətən hər hansı bir söz birləşməsi tərkibində müxtəlif mənşəli alınmalarda terminin hərfi mənası anlayışın spesifikasiyasını müəyyənləşdirir. Məsələn, *indeks* və *balans* terminləri müxtəlif sözlərlə birləşdikdə hərfi mənalarını saxlamaqla, müxtəlif mənalı anlayışlar ehtiva edir: büdcə balansı, aylıq balans, aktiv balans, illik balans, insan indeksi, büdcə indeksi və s.

2. İlk mənalarını qoruyub saxlamasına görə də alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: a) birinci qrupa daxil olan alınma terminlər hər iki dildə mənalarını saxlayırlar. Məsələn, Makroiqtisadiyyat – iqtisadiyyat elminin bir sahəsidir. Ümumiləşdirilmiş (yekun) iqtisadi göstəricilər (aqr-qatlar) əsasında iqtisadiyyatı həm bütövlükdə, həm də onun mühüm məcmusu olan ev təsərrüfatı, biznes, dövlət bölmələrini və s. öyrənir. Makroiqtisadiyyatın vəzifəsi iqtisadiyyatın ümumi vəziyyətini, quruluş sxemini və iri göstəricilər arasında iqtisadi əlaqələri əks etdirməkdən ibarətdir;

b) ikinci qrupa daxil olan termin-sözlər ya əvvəlki mənasını qismən saxlayır, ya da tamamilə yeni məna və məzmun kəsb edir (*fermer, dekret, ekspress* və s.) Məsələn, marketing – 1. Məhsul istehsalını artırmaq və istehlakçı tələbatına fəal təsir göstərmək məqsədi ilə bazarın öyrənilməsi üzrə tədbirlər sistemi. 2. Tələbatın ödənilməsinə yönəldilmiş və bazar konyukturu haqqında məlumat əsasında həyata keçirilən, bazarın öyrənilməsi, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və satışının idarə edilməsi və tənzimlənməsi üzrə fəaliyyətdir; Göründüyü kimi, bu termin iqtisadiyyatda iki ayrı-ayrı anlayışları ifadə edir.

Azərbaycan dilində yeni alınma termin və ifadələri ən geniş tətbiq sahələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. *ictimai-siyasi və iqtisadi leksika*. *İctimai-siyasi* anlayışı dedikdə, elə söz qrupları nəzərdə tutulur ki, bunlar ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər fonunda dilimizin fəal lüğət tərkibinə keçmiş, lakin xalqın şüuruna, onun dil qavrayışına hələ tam uyğunlaşmamışdır. Bu sözlərin qavranılmasının əsas və mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, onlar məhz yeni söz və söz birləşmələri kimi, yaxud əsasən Avropa dilləri vasitəsilə daxil olmuş alınma terminlər kimi qəbul olunur. Yeni sözlərin məna tutumu, məna çalarları çox vaxt aydın olmur onların izahı və tərcüməsi olmadığından yazılı və şifahi nitqdə çətinliklər yaradır, buna görə də onların açıqlanması, qarşılıqlı variantları tələb olunur. Məsələn, *faks-modem* – *faksimil* ismarıcların ötürülməsi və qəbulu üçün modem. Faksimil və danışıq siqnallarını eyni telefon kanalı ilə ötürən və qəbul edən qurğu;

faks-server – dialoq rejimində faks sənədlərini qəbul və ya ötürən xüsusi-ləşdirilmiş server; *faktoqrafiya* – hər hansı elmi məlumatın, jurnalist məhsulunun sənədli əsası.

Son dövrlər Azərbaycan dilinin leksikasında ilişgə (əlaqə), bilgin (alim), baxımsızlıq (müstəqillik), bilgi (məlumat), durum (vəziyyət), olay (hadisə), dartışma (mübahisə), başkan (rəhbər), yatırım, yazar, para, suç, sayın, öndər, tanıtım, ünlü, uçaq və s. sözlərin işlənməsi Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə bağlıdır. Əvvəla qohum dillərdən bir-biri ilə doğma olduğu üçün onları tamamilə yad ünsür hesab etmək olmaz. Məs., Avropa mənşəli “*auditor*” sözü ilə türk mənşəli, “*olay*” sözünün dilimizdəki mövqeyi eyni deyildir. Deməli, “*auditor*” sözü Azərbaycan dilində mənimsənilməsi baxımından “*olay*” sözünə nisbətən daha çox yad ünsürdür. *Mer, spiker, reyting, lider* və s. bu kimi ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlər də yeni sistem dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Siyasi leksikaya dair alınma və törəmə sözləri siyasi partiya və cərəyanların, hərəkatların, vəzifəli şəxslərin vəzifə və rütbə adları, hökumət strukturlarının adlarını və s. aid etmək olar. Məsələn, *demokratlar, demkonqres, demokratik alyans, liberal-demokrat, patriotizm, blokada, novator, koalisiya, instansiya, terror aktı, sanksiya, neofaşist, ekstremist* və s. siyasi məna daşıyan alınma terminlər bu qəbildəndir. *Elektorat, veto, parlament, referendum, sammit* və s. terminlər isə seçki sistemi ilə bağlı olan siyasi yönlü alınma sözlərdir. Lakin son dövrlərin Azərbaycan gerçəklikləri zəminində aktuallaşmış bu tip terminlər artıq tam surətdə işləklilik qazanmışdır. Məsələn, *Legitim* sözü də son illərdə aktuallaşan termin-sözlərdəndir; *Separatçı* – dövlətdən hər hansı bir ərazinin ayrılmasını tələb edən, yaxud bunun tərəfdarı olan şəxsdir. *Ombudsman* – mənşəcə isveç sözüdür – *ombudsman* mənası bir kəsin maraqlarının müdafiəçisi deməkdir. Bu sözün də məzmunu, məna tutumu dəyişmişdir ombudsman sözünə izah verilərkən qeyd olunurdu ki, bu, bir sıra burjua ölkələrində parlamentdə xüsusi vəzifə tutan şəxsdir. Bu şəxs dövlət orqanlarının hərəkətlərinə nəzarət etməklə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəçisi rolunda çıxış edir. Bu, beynəlxalq hüquq terminidir, Azərbaycan dilində yeni şəraitlə bağlı istifadə olunmağa başlanmışdır. Lakin diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri də siyasi leksika bir terminin bir neçə anlayışı ifadə etməsidir.

Alınmalar işlənmə sahəsinə görə ictimai leksikada da mühüm yer tutur. Siyasi və ictimai leksikanı bir-birindən fərqləndirmək çox çətindir. Müasir dövrdə siyasi-leksik vahidlər həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ictimailəşib, gündəlik nitq proseslərində, dövrü mətbuat dilində, məişət üslubunda da istifadə olunur.

c) İqtisadi leksika. Dövri mətbuatda işlənən iqtisadi yönlü alınmalara daxil olan termin-sözlər yeni iqtisadi informasiyanı ifadə edən terminlərdir. Bu tipli termin-sözlər həm birinci, həm ikinci tipə aid edilə bilər. Bu termin-sözlərin bəziləri rus dili vasitəsilə, bəziləri isə ingilis dili vasitəsilə dilə daxil olur və yeni sistem dəyişiklikləri nəticəsində Azərbaycan cəmiyyəti üçün aktuallaşmışdır. Onlardan bəziləri isə tamamilə yeni məna kəsb etmişdir. İqtisadi leksikaya dair yeni alınma, termin-sözlərə mətbuat dilində işlənən *market, marketing, kredit, ssuda, biznes, şou-biznes, kommersiya, eksport və s.* aid etmək olar. İqtisadi terminlər də məna genişlənməsi nəticəsində bir neçə anlayışı ifadə edir. Məsələn, *lisenziya* – 1. Xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən verilən icazədir; 2. Hər hansı fəaliyyət növü və yaxud ayrı-ayrı əməliyyatlar, məsələn, fərdi tibbi iş, balıq tutulması, heyvanların vurulması və s. üçün səlahiyyətli dövlət orqanları və müstəsna mülkiyyət hüququna malik olan sahibkarlar tərəfindən verilən icazədir; 3. Lisenziyalı – sahibkara bu və ya digər sənaye mülkiyyətindən (ixtira, əmtəə nişanı, sənaye nümunəsi və s.) və yaxud nou-haudan istifadə üçün maraqlı şəxsə (lisenziya alana) müəyyən şərtlər və razılaşdırılmış ödənişlər əsasında müstəsna hüquqların verilməsidir. 4. Konsessiyalara, patentlərə, ticarət nişanlarına və oxşar hüquqlara ümumi investisiyadır. Müasir dövrdə siyasi və ictimai leksik vahidlərlə yanaşı iqtisadi terminlər də həyatımıza o qədər nüfuz edib ki, artıq bu terminlər ümumişlək leksik vahidlərə çevrilmişdir.

2. Elmi-texniki terminlər: Hazırda informatika əsrin son elmi-texniki nailiyyətidir. O, informasiyanın ümumi xüsusiyyətləri və strukturunu, informasiya proseslərinin kompüter texnologiyaları vasitəsilə avtomatlaşdırılmasını öyrənən elm sahəsi kimi hazırda insanların həyatına daxil olmuşdur. Buna görə də bu sahədə işlənən terminlər öz işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, *fayl, server, klaviatura, printer, prosessor, katric* və s. Lakin bu terminlərin bir çoxu da müxtəlif anlayışları ifadə edir: *Fayl*. 1) müəyyən proqram təminatı vasitəsilə yaradılan, kompüterin yaddaşında və ya elektron informasiya daşıyıcılarında saxlanılan informasiya vahidi. 2) ayrı-ayrı vərəqləri yığib saxlamaq, daşımaq üçün sellofan qovluq. Sənəd üçün fayl; *monitor*. 1)Sistemin işinə vizual (görüntülü) nəzarəti həyata keçirmək üçün istifadə olunan elektron qurğu. 2) Verilənlərin emalı prosesində digər proqramlara nəzarət və onları müşahidə etmək üçün istifadə edilən xüsusi proqram. 3) Elektron qurğular (kompüter, televizor, telekamera) vasitəsilə yaradılan təsviri əks etdirən ekran; *display. Portal*. 1) böyük binanın memarlıq baxımından işlənmiş əsas girəcəyi. Sütunlu portallar; 2) internet şəbəkəsində istifadəçiyə bir çox funksiyalardan və

məlumatlardan faydalanmağa imkan verən çoxşaxəli və mürəkkəb strukturlu sayt. Göründüyü kimi, bir termin bir neçə anlayışı ifadə etmişdir.

Birinci fəslin dördüncü bölməsi “*Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma paralellizmlər və onu yaradan amillər*” adlanır. Bu bölmədə paralelliyi yaradan səbəblər, milli sözlərlə alınmaların paralelliyi və onların sistemə salınması yolları müəyyənləşdirilir.

Elmi-texniki terminologiya elmin bu və ya digər sahələrində elmi prinsiplərə əsaslanmış unifikasiyası ilə şərtlənən, daimi və intensiv zənginləşməyə, dəyişməyə məruz qalan daha çevik leksik təbəqəni əks etdirir. Belə terminlərin dilə keçməsi vasitəsilə yeni sözlər və söz birləşmələri yaranaraq dilin lüğət tərkibində bir anlayış müxtəlif anlayışlarla ifadə edilir və paralellər yaranır. Anlayışın təyin edilməsi prosesində paralelliyi yaradan səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Alınmaların mühüm bir hissəsinin elmi dilin vahidləri olması, milli xarakter daşımaması, yəni bu və ya digər dildən asılı olmaması onun vacib xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Yəni dillərdə müəyyən anlayışlar alınma və ya kalka olunmuş sözlə ifadə edilir. Bu tipli terminlər dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də işləklilik qazanır. Bu tipli alınmalar çox vaxt beynəlmiləl səciyyə kəsb edir və oxşar fonetik qabıqda, eyni semantik mənə yükü ilə müxtəlif dillərin lüğət tərkibinə daxil olur. Son dövrlərdə dilə *investisiya, kontrakt, kontur, krizis, kserokopiya, kvorum, kvota, lider* və s. alınmalar daxil olmuşdur. Lakin bu alınmaların dildə qarşılıqları ilə *investisiya-sərmayə, kontrakt – müqavilə, kontur – istiqamət, krizis – böhran, kserokopiya – surət çıxaran, kvorum – yetərsay, embarqo – qadağa, lider – başçı* kimi milli sözlərlə alınmalar paralel işlənilir. Paralelliyin yaranmasına xas olan xüsusiyyətlərdən biri də termin və anlayış münasibətinin düzgün dəqiqləşdirilməməsidir. Predmet və məfhumlar haqqında anlayışların formalaşmasının əsas xüsusiyyəti onu abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə, müqayisə və təyin etmədir. Bu da termin və anlayışın əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm amillərdəndir. Anlayış insan beyində ətraf mühitin predmet və məfhumlarının birbaşa inikası nəticəsində meydana gələ bilər. Demək, anlayışın formalaşması sözün səs kompleksinin funksiya ilə bağlılığıdır.

Bununla yanaşı dilin lüğət tərkibi hesabına yeni sözlərin yaranma imkanlarının nəzərə alınmamasıdır. Buna görə də milli sözlərlə alınmalar paralel işlənilir. S.A.Sadıqova yazır: “Paralellik terminologiyada dolaşıqlıq, bu növ üslub ağırlığı yaradır, yəni terminologiyada dubletlərin olması, işarələrin seçilməsi prosesinin başa çatmadığını, qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən biridir. Alınma sözlərin semantik cəhətdən mənimsənilməsinin

əsas şərtlərdən biri kimi onların dildə dubletlik münasibətində çıxış etməsi göstərilir. Əgər alınma söz dildə dubletlik yaradırsa, həmin sözlərdən biri dildən çıxmalıdır¹⁷.

Ona görə də anlayış və məfhumları yalnız müstəqil semantikaya məlik olan sözlər ifadə edə bilər. Bu vaxt adlandırma bir neçə terminlə ifadə edilə bilər. Məsələn, dilçilikdə *asindetik* – *bağlayıcısız*, *analogiya* – *bənzərlik*, *bərpa* – *rekonstruksiya* kimi anlayışlar müxtəlif dublet terminlər ilə verilir. Tədqiqatlarda paralel işlənən terminlərin bir qrupu alınma terminlərə, digər qrupu isə alınma sözlərə aiddir. Bəzən isə bir termin müxtəlif sahələrdə müxtəlif mənada işlənir. Məsələn, *korpus* – bir şeyin (canlı və ya cansız) gövdəsi. Korpusu irəli vermək; 2. Maşın, mexanizm, qurğu və aparatların qoruyucu üst hissəsi. Telefon korpusu; 4. Hərb. İri qoşun birləşməsi. Korpus komandiri. 6. Bəzi ölkələrdə qapalı hərbi təhsil ocağı. Korpus məzunu; 6. Rəsmi nümayəndəlik. Diplomatik korpus; *Konversiya* – çevirmə, dəyişiklik. 1. Hərbi-sənaye şirkətinin xalq tələbatına uyğun məhsullar istehsal edən şirkətə çevrilməsi (yaxud əksinə), konversiya prosesi; 2. Dilç. Bir nitq hissəsinə aid olan sözün cümlədə başqa nitq hissəsi kimi işlənməsi;

Termin yaradıcılığında vahidlik prinsipi mühüm yerlərdən birini təşkil edir. Lakin bəzi hallarda müəyyən elm sahələrində elmi terminologiyadan istifadə edilməsində vahid prinsiplərə riayət olunmur. Bunları bütövlükdə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Mənaca yaxın olan alınma terminlərin oxşar hadisələrin ixtiyari şəkildə adlandırılması;

2. Alınma terminlərdən kalkalaşma əsasında yeni variantların yaranması və bunların milli terminlərlə müvazi işlədilməsi;

Terminoloji zənginləşmənin vahid, real və intensiv yolu terminlərin standartlaşdırılması və vahid formaya salınmasıdır. Alınma terminlərdə vahidlik, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Tam sistemləşdirilməsi mərhələsi; 2. Məntiqi əşyavi modelin hazırlanması mərhələsi. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma meyarına əsaslanır.

Terminologiyada paralelizmlərin yaranmasının şərtləndirən amillərdən biri də odur ki, müxtəlif dillərdə bu və ya digər anlayışları bildiren terminlər eyni yolla yaranmır, buna görə də sözün daxili forması ekvivalent terminlər üçün müxtəlif olur, bu da mövcud dil vahidləri əsasında yaranan yeni terminlərin struktur və semantikasına təsir göstərməyə bil-

¹⁷S.A.Sadıqova. Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları. Bakı, Elm, 2015 səh,124 .

məz. Bu xüsusiyyəti ayrı-ayrı terminoloji sahələrə, terminlərin bir dildən digərinə, daha dəqiq desək, Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı daha aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, alınan dildə (ingilis, rus) mövcud olan terminoloji vahidin bütöv və ya onun bir hissəsini tərcümə etməklə Azərbaycan dilində onun ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsi zamanı orijinal dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında termin yaradılır ki, bu da tərcümə dilindəki strukturda və semantikada fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Məsələn, *SMS*, *internet*, *NATO* kimi abreviaturlar mütləq mənada konvensionaldırlar və onların əlavə heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur. Əksinə, *WRC (World Rally Championship “Ralli üzrə dünya çempionatı”)*, *GM (General Motors şirkəti)* kimi abreviativlər isə ezoterik mahiyyət kəsb edərək, mütləq mənada əlavə şərhə zəruri edirlər. Belə ki, onların standartlaşmaması və beynəlxalq abreviaturlar sırasında mövqelərinin birmənalı şəkildə möhkəmlənməməsi paralellərin yaranmasına səbəb olur.

Azərbaycan dilində paralelizm situasiyasını yaradan alınmalar bəzən dil mühitinə elə inteqrasiya edirlər ki, onların hətta, aktiv derivativ potensialının formalaşdığını söyləmək mümkün olar. Tərcümə prosesində də paralellər yaranır. İnvariant mənəni aşkarlayaraq translyata keçmək, termini, yaxud da tərcümə dilində uyğun təsviri seçmək olar. Beləliklə, invariant mənə terminlərin özünəməxsus bir neçə spesifik xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etməyə imkan verir; terminlər müəyyən sahəyə aid olaraq, elmi-texniki anlayışları ifadə edir, dəqiqdir, onların mənası kontekstdən asılı olmur, nominativ və definitiv funksiya daşıyır, təkmənalılığa daha çox meyilli olur. Lakin bu hallar həmişə gözlənilmir. Bəzi hallarda isə eyni anlayış bir neçə terminlə ifadə olunur. Məsələn, *monolinqvizm – birdillilik; monosemantik – təkmənalı; kvantitativ – kəmiyyət; kוליqrafiya – xəttatlıq; ekstralinqvistik – dilxarici; desiqnat – işarələnmə; dizyunktiv – bölüşdürmə; potensial işarə – virtual işarə; prefiks – ön şəkilçi* və s. Belə hallar terminologiyada ümumi qanunauyğunluqları pozur, fikir dolaşığına səbəb olur. Lakin dilçilikdə belə paralellər dublet, sinonim terminlər kimi tədqiq edilsə də terminologiyada ancaq belə terminlər dubletlərdir.

A.N.Baskakov yazır: “Terminlərin daxili unifikasiyası onların norma-ya salınma yolu ilə, paralel işlənən terminlərdən məzmunu daha dolğun, tələblərə cavab verə bilən, daha uğurlu terminlərin seçilməsi ilə olunmalıdır. Terminologiyanın daxili unifikasiyasında müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi həmçinin də müxtəlif sahə terminləri arasında nisbətən qorunması nəzərə

alınmalıdır»¹.

Terminologiyada paralel şəkildə işlənən terminlərin olması işarələrin seçilməsi prosesinin axıra çatdırılmadığından, terminoloji sistemin hələ qaydaya düşmədiyini göstərən amillərdən bir kimi çıxış edir. Yəni, terminologiyada paralellik qüsurlu hal sayılsa da, onun mövcudluq faktını inkar etmək qeyri – mümkündür. Belə paralellərin unifikasiyası dilin inkişafı istiqamətində ən mühüm problemlərdəndir. Standartlaşma prosesində bu dəyişikliklər müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənə bilər. Bu proses öz növbəsində Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğun aparılmalıdır.

A.D.Şveytser tərcüməni dillər və mədəniyyətlər arasındakı kommunikasiyada bir istiqamətli və iki fazalı proses adlandırır. Bu prosesdə tərcümə nəticəsində ilkin mətdən ikinci mətn doğulur. Həmin ikinci mətn birinci mətni və yaxud sözü əvəz edir.² Deyilənləri ümumiləşdirsək, tərcümə kompleks prosesdir.

Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik sistemlər var və şübhəsiz, bu faktın özü tərcümə zamanı çoxsaylı çətinliklərin meydana gəlməsi mənbəyidir. Hər şeydən öncə, yeni termin-sözlərin tərcüməsi zamanı ümumi qəbul olunmuş aşağıdakı çətinliklər yaranır: 1. Leksik çətinliklər. Bu zaman mənbə dildən gələn bir çox dil vahidlərinin tərcümə olunan dildə (obyekt dildə) müvafiq ekvivalentləri olmur. Buna görə də məna əsas götürülür. 2. Üslubi çətinliklər. Elə söz və ifadələr, söz birləşmələri olur ki, onların tərcümə olunan dildə hər hansı bir variantla ifadə edilməsi məhdudlaşır. Sözüün düşdüyü vəziyyət onun çalarlarını tapmağı çətinləşdirir. 3. Qrammatik çətinliklər. Tərcümədə bəzən dillərdən birinin bu və ya digər qrammatik vasitəsi olmur. Deməli, Azərbaycan dili terminologiyasının əsas mənbələrindən birini ingilis dilindən alınmalar təşkil edir. Rus dilindən alınma terminlərin bir qismi Azərbaycan dilinə yalnız onun kodifikasiya, adaptasiya normalarına müvafiq şəkildə daxil olur, bir qisim terminlərdə isə struktur dəyişmə müşahidə edilir. Bütün bunlar dildə dubletləri yaradan amillərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

¹ Баскаков А.Н. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. Вопросы терминологии, М., 1961, стр.69.

² Швейтсер А.Д. Различия в лексике американского и британского вариантов современного литературного английского языка//Вопросы языкознания. Москва, 1967, №2, стр. 70.

İkinci fəsil “*Alınma terminlərin mənimsənilmə və unifikasiya formaları*” adlanır. Bu fəsildə nizamasalma bir proses kimi nəzəri cəhətdən təhlil edilir və onun formaları müəyyənləşdirilir. İkinci fəslin birinci bölməsində alınmaların nizamasalınması standartlaşdırma mərhələsi kimi nəzəri aspektdə araşdırılır. Hər hansı elmi sahənin təşəkkülü, formalaşma və inkişafı onun anlayışların yaranması ilə başlanır. Terminologiyanın nizama salınması, şübhəsiz ki, artıq müəyyən səviyyədə yaranmış terminlərin müəyyən sistemə salınması deməkdir. L.B.Tkaçeva nizama salmanı terminologiyadakı mövcud nöqsanları aradan qaldırmaqla müvafiq sahəyə aid anlayışlarının dəqiq terminlər sistemini yaratmaq kimi izah etmişdir. Müəllif elə bu tədqiqat işində sinonim olaraq terminologiyanın nizama salınması terminindən də istifadə etmişdir.¹

M.Qasimov fikrinə görə, “nizama salınmış terminologiya deyildikdə, xüsusi metodika ilə müəyyənləşdirilmiş anlayışlar sistemi ilə işarələr sisteminin vəhdəti nəzərdə tutulur”². Müəllifin irəli sürdüyü definisiya bir çox cəhətdən nizamasalma anlayışını təyin etməyə imkan verir. D.S.Lotte yazır ki, “terminologiyanın nizama salınması onun ümumi məsələlərinin ardıcıl həllini nəzərdə tutur. Anlayışın təyini, anlayışlar sisteminin və onun əsasında da terminlər sisteminin yaradılması lazım gəlir. Bu prosesdə terminə qoyulan tələblərin tam dairəsi üzrə təhlil aparmaq lazım gəlir”³.

S.Sadiqova yazır: “Terminologiyanın nizama salınması müvafiq sahə anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi və müəyyən sistemə gətirilməsini əhatə edir”⁴.

Nizamasalma terminologiyanın mühüm işlərindən sayılır. Bu işin müəyyən mərhələlərdən ibarət olması həmişə qeyd olunur. Həmin mərhələləri belə ümumiləşdirmək olar: 1) verilmiş bilik sahəsinin anlayışlarının sistemə salınması və anlayışların təsnifat sxeminin qurulması; təsnifat sxemi əsasında mövcud definisiyaların dəqiqləşdirilməsi və ya yenilərinin yaradılması; 2) terminologiyanın təhlili: Bu təhlil prosesində çatışmazlıqlar üzə çıxarılır, verilmiş sahədə terminlərin yaradılmasının effektiv üsulları və modelləri müəyyənləşdirilir, uğursuz terminlər aşkara çıxarılır, onların dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi üsulları təyin edilir; 3) terminlərin

¹ Ткачева Л.Б. Основные закономерности английской терминологии. Томского Ун-та, 1987, с.14.

² Qasimov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973 səh, 110 .

³ Лоте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Москва, Изд-во АН СССР, 1961, стр.46.

⁴ Sadiqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh. 352 .

normalaşdırılması; bu işin iki tərəfi vardır. Birinci istiqamət terminin mənasının nizamasalınmasını nəzərdə tutan unifikasiyadır. İkinci istiqamət terminlərin optimal formalarını seçməyi nəzərdə tutan optimallaşdırma; 4) alınmış terminoloji sistemin kodifikasiyası və onun lüğət şəklində ifadə olunması; bu prosesin nəticəsi bütün sənədlərdə işlənməsi zəruri olan terminlərin standartlarını təyin etməkdir. Terminologiyanın nizama salınması üçün müvafiq sahə terminlərinin toplanması, seçilməsi və müəyyən prinsip üzrə siyahıya alınmasıdır. İnvəntarlaşdırma isə sahə terminologiyasının toplanıb müəyyən bir siyahı halına salınması prosesidir. İnvəntarlaşdırma prosesində müəyyənləşdirilmiş termin variantların siyahıya alınması zamanı müəyyən ardıcılıq seçilməlidir. Nizamasalmanın inventarlaşdırma və sözlüyün tərtibi mərhələlərindən sonra terminlərin anlayış uyğunluğu məsələsi, onların mümkün definisiyalarının təyini məsələsinə baxılır.

Terminologiyada alınmaların nizama salınması üçün bazis rolunu dilə daxil olunan alınmalar təşkil edir. İlk növbədə alınmalar müxtəlif elm sahələrində səpələnmiş şəkildə olur. Ona görə də anlayışların qruplaşdırılması terminin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində bu nöqsanlar qeydə alınır və sistemə salınma zamanı anlayışlar qruplaşdırılır. Deməli, bir terminin eyni sahədə və müxtəlif sahələrdə, müxtəlif şəkildə ifadə olunması alınma terminlərdə məna dolaşıqlarının yaranmasına səbəb olur. Nizamasalma prosesində bu cəhətlərlə yanaşı onların mənimsənilmə formaları da nəzərə alınmalıdır.

İkinci fəslin ikinci bölməsi **“Alınma terminlərin nizamasalma formaları” adlanır.** Alınma terminlərin nizamasalınması dedikdə, digər dillərdən alınan sözlərin ana dilinin normalarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi və qrammatik quruluşu var. Ona görə də başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi dildəki formasını saxlayır, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiya olunur. Mənimsənilmə prosesində alınmalar struktur əlamətlərinə görə qruplaşdırılır: 1) alınma söz reseptor dildə mənbə dilin morphem quruluşunu tam saxlayır, bu zaman onda qismən və ya tam fonetik əvəzlənmələr baş verir; 2) alınma söz mənbə dildəki morphem quruluşunu qismən saxlayır; 3) alınma söz mənbə dilin morphem və fonem quruluşunu saxlamır. Sözlün semantikasi mənbə və obyekt dildə eynilə qalır.

Sözalma yalnız leksik vahidin alınması ilə məhdudlaşmır. Sözlün struktur qrammatik xüsusiyyətləri, onun mənbə dildəki fonetik, fonoloji xassələri də obyekt dilin sisteminə, normalarına öz təsirini göstərir. Eyni dildən alınmaların sayı artdıqca bu təsir güclənir. Zaman keçdikcə fəallığı

ilə seçilən mənbə dillər dəyişə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi inkişaf dövründə ərəb və fars dilləri daha fəal olmuşdur. Sonralar rus dili bu iki dili sıxışdıraraq ön mövqeyə keçmişdir. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ingilis dilinin fəallaşmasını təsdiq edən faktlarla diqqəti özünə çəkir. Lakin mövcud ictimai-siyasi, iqtisadi proses ingilis dilinin qeyd olunan dillərə təsirində də hegemon olması ilə səciyyələnir. Bu gün də müasir Azərbaycan dilinə gələn Avropa mənbəli alınmalar birbaşa alınmalardır. Alınan sözlər özlərinin fonetik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərini daha uzun müddət saxlayır.

Qeyd olunduğu kimi, sözlərin mürəkkəb diaxronik prosesidir. Sözlərin dilə gəlməsi ilə dilin lüğət tərkibinə girməsi üçpilləli hadisədir. Birinci pillədə başqa dildən söz dilə gətirilir. İkinci pillədə alınma sözün yeni dildə işləkliliyi artır və onun geniş yayılması, daha doğrusu, ümumiləşmə leksik qatada doğru istiqamətlənmiş hərəkətdə olması güclənir. Üçüncü pillədə söz tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır və dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Alınma sözün ilkin olaraq dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarına tabe olmalıdır. Yazılış orfoqrafiya vahidi olan qrafemlərlə gerçəkləşdirilir. Yazılışda istifadə olunan qrafemlər, bəzən onların müxtəlif kombinasiyaları dilin fonemlər sisteminə daxil olan fonemlərə uyğun gəlir. Hər iki dildə qrafem işarələri latın əlifbası əsasında qəbul edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq iki dilin əlifbaları bir-birindən fərqlənir. Bir sıra ingilis qrafemləri Azərbaycan əlifbasında və əksinə, ingilis qrafemlərindən bəziləri Azərbaycan əlifbasında yoxdur. İki dilin fonetik sisteminə də oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Sözlərin müəyyən dildə yazılışı və tələffüzü həmin dilin normalarına uyğun şəkildə gerçəkləşdirilir. Lakin bir dilə mənsub qrafik işarələrlə ifadə olunmuş sözün başqa dilin qrafemləri ilə göstərilməsi tələb olunduğu kimi, səs səviyyəsində də uyğunluq, qarşılıq axtarmaq lazım gəlir. Müasir Azərbaycan əlifbasının latın əsaslı olması həmin normaların dəyişdirilməsinə heç bir əsas vermir. Müvafiq hərflər bir-biri ilə əvəzlənir. Rus dili uzun müddət Azərbaycan və ingilis dil əlaqələrində vasitəçi funksiyasını yerinə yetirmişdir və hazırda da bu funksiyayı qismən yerinə yetirir. Azərbaycan dilində fonetik mənimsəmə orfoqrafik mənimsəmə ilə birbaşa bağlıdır. Yəni, ingilis dilindən alınma söz Azərbaycan dilində necə yazılırsa, onun oxunuş qaydası həmin yazılışa uyğun şəkildə verilir. Alınma sözlərin dildə möhkəmlənməsi, funksional cəhətdən işlək vahidə çevrilməsi üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir. Alınma sözün dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, dilin qrammatik kateqoriyaları ilə alınma sözün həmahəngliyi, yəni onun qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi, alınma sözün söz yaradıcılığında

fəallığı, alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənənin diferensiallaşması, həmin sözün dildə müntəzəm işləkliyi bu cür şərtlər toplusunu təşkil edir.

İkinci fəslin üçüncü bölməsi “*Alınma terminlərin fonetik səviyyədə mənimsənilməsi*” adlanır. Azərbaycan dili Avropa dilləri, o cümlədən ingilis dili ilə uzun illər birbaşa əlaqədə olmadığından bu dillərdən dilimizə sözlər birbaşa keçməmiş, bu prosesdə rus dili başlıca rol oynamışdır. Ona görə də Azərbaycan dilinə Avropa mənbəli sözlərin daxil olmasında onların rus dilindəki formaları əsas yer tutur. Bu, xüsusilə yazıda özünü daha bariz göstərir. Avropa mənbəli sözlər rus dilində kiril əlifbası ilə mənimsənildiyindən, onlar Azərbaycan qrafikasında fərqli səviyyədə unifikasiyası edilir. Digər tərəfdən, unifikasiyanın fonetik prinsipinə görə, alınma sözlərdəki hər hansı bir fonetik vahid öz ifadə xüsusiyyətinə uyğun olan müvafiq qarşılıqla əvəz olunur.

Qərbi Avropa mənşəli terminlərin dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşması haqqında H.Həsənov yazır: “Avropa mənşəli sözlərin fonetik tərkibini dəyişərək dilimizdə işlədilməsi həmin sözlərin tərkibində olan fonemlərin Azərbaycan dilində olub-olmaması ilə müəyyən olunur. O dillərdən olan bir sıra sait və samit Azərbaycan dilində və ya əksinə, Azərbaycan dilinə mənsub olan bəzi spesifik sait və samitlər o dillərdə yoxdur. Buna görə də o dillərdən alınan sözlər uyğun şəkildə işlənilə bilmir, nəticədə dilimizin fonetik sisteminə uyğunlaşır”¹. Qeyd edək ki, əvvəllər Avropa dillərindən alınan sözlər daha çox rus dilinin fonetik tərkibinə uyğunlaşdırıldıqdan sonra, Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə daxil olurdu.

Fonetik mənimsəmə dedikdə, alınma söz və terminlərin, səs tərkiblərinin və başqa fonetik hadisələrin dəyişib-dəyişməməsi, onların az və ya çox dərəcədə assimilyasiyaya məruz qalması və s. məsələlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində işlənən elə Avropa dillərinə mənsub sözlər vardır ki, onların orfoqrafiyası dəyişilsə də, ancaq səs tərkibi mənbə dildə olduğu kimi işlənir və heç bir dəyişikliyə məruz qalmır. Məlumdur ki, Avropa mənşələrindən alınan söz və terminlər dilimizə əsasən rus dili vasitəsilə keçdiyi üçün onlar Azərbaycan dilində rus dili variantında olduğu kimi işlənirlər. Beləliklə, Azərbaycan dilində işlənən rus və Qərbi Avropa dillərindən alınan söz və terminləri fonetik səviyyədə mənimsənilməsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. fonetik baxımdan heç bir dəyişikliyə

¹ Həsənov H.Ə., Aslanov A.Ə. Dilin milli və beynəlmillət terminoloji sistem //Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, ADPI nəşri, 1988, səh.118.

uğramayan, mənbə dildə olduğu kimi tələffüz edilən alınma söz və terminlər: *qraf (az) – граф (rus) – graph (ing) – graf (alm)*; *areal (az) – ареал (rus) – areal (alm) – areal (ing) – aire (fr)*; 2. Azərbaycan dilində müəyyən dəyişikliyə və fonetik asimilyasiyaya uğrayan alınma söz və terminlər: *автономия (rus) – autonomie (alm) – autonomy (ing) – autonomie (fr) – avtonomiya (az)*; *актуализация (rus) – aktualisierung (alm) – actualization (ing) – actualisation (fr) – aktuallaşma (az)*; *анализ (rus) – analyse (alm) – analysis (ing) – analyse (fr) – analiz (az)*;

İngilis və Azərbaycan dillərindəki sait və samitlər müəyyən dərəcədə fərqləndiyi üçün, dilimizdə işlənən ingilis sözləri Azərbaycan dilinin fonetik prinsipləri əsasında formalaşmışdır.

Fonetik mənimsəmə haqqında N.Məmmədli yazır: “Fonetik mənimsəmədə özgə dil materialı yenidən tərtib olunur, fonetik formasiya baş verir, dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır”¹.

Deməli, unifikasiya prosesində fonetik mənimsəmədə alınma söz ana dilində yenidən formalaşır, onun daxili qanunauyğunluqlarına tabe olur və dildə olan digər sözlərdə həmahəng işlənir.

Qərbi Avropa dillərindən alınma terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik sistemə uyğunlaşması qanunauyğun və obyektiv bir prosesdir. Bu söz və terminlərin bu və ya digər dərəcədə fonetik cəhətdən dilimizə dəyişilməsi dil sistemləri arasındakı fərqlərdən irəli gəlir. Bu barədə A.A.Reformatski yazır: “Biz ana dili və öyrəndiyimiz dilin ayrıca bir səsini deyil, sistemdə götürülmüş tam fonetik kateqoriyaları müqayisə etdikdə, hər bir fonetik sistemin özünəməxsusluğuna inanırıq”².

Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi haqqında A.Axundov yazır: “...rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən dilimizə keçən sözlərdə də dəyişikliklər mövcuddur. Həmin dillərdən keçən sözlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin ahəng qanununa uyğunlaşmış və fonetik cəhətdən onları bəzən Azərbaycan sözlərindən fərqləndirmək mümkün deyil”³.

Beləliklə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə keçən alınma terminlər fonetik səviyyədə mənimsənilməsi ilə bağlı təhlildən aydın olur ki, bu alınma sözlərin böyük qismi dilin lüğət tərkibindən özünə yer almışdır. Onların tələffüz və yazılışı Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına əsasən aparılır.

¹ N.B.Məmmədli. Alınma terminlər. Bakı, Elm, 1997, səh.236.

² Реформатский А.А. Введение в языковедение. Москва, 1967.

³ Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, səh.15.

İkinci fəslin dördüncü bölməsində “*Alınma terminlərin orfoqrafik səviyyədə mənimsənilməsi*” tədqiq olunmuşdur.

Alınma terminlərin orfoqrafik səviyyədə unifikasiyası onların Azərbaycan dilinin yazı normalarına görə tənzimlənməsidir. Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydaları mövcuddur və bu qaydalar alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində əsas götürülür. Orfoqrafik qaydaların müəyyənləşdirilməsinin əsasını fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplər təşkil edir. Bəzən orfoqrafiya qaydalarına riayət olunmadıqda eyni tipli alınma terminlərin yazılışında müxtəlifliyə yol verilir. Nəticədə eyni tipli, mənalı alınmaların yazılışında müxtəlifliyə yol verilir. Məsələn, “*ssenari*” sözü Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Rus dilinə isə italyan dilindən keçmişdir. Rus dilində *сценарий* (*scenario*), Azərbaycan dilində isə iki “*ss*” ilə yazırlar. Buradakı ikinci “*s*” hərfinin rolunu tələffüzdə öz əksini tapmadığına görə bir *s* ilə yazılmalıdır. Yaxud da, “*inflyasiya*” sözündə Azərbaycan dilində “*nfly*” dörd samit birləşməsi yoxdur və onun hecaya bölünməsi də mümkün deyil. Bu səbəbdən sözün yazılışını *infilyasiya* şəklində yazmaq daha düzgün formadır. Burada dörd samitin arasına bir saitin əlavə olunması həmin alınma terminlər üçün, onun asan tələffüzü və yazılışı üçün əlverişli şərait yaradır.

Azərbaycan dilində işlənən alınma mənşəli sözləri 3 qrupa bölmək olar:

1. Azərbaycan dilində öz orijinallığını qoruyub saxlayan terminlər: (*baryer, jalüzi, gips, alebestr, monumental, qrafik, tuş, şablon, skamya, samovar, karandaş, gips, baryer, stansiya* və s.)

2. Qərbi Avropa dillərindən alınan, rus dilinin fonetik və morfoloji qanunlarına tabe olaraq dilimizdə işlənən alınmalar. Məsələn, *forma-form* (*ing*) – *la forme* (*fr*) – *форма* (*rus*); *monumentalis* (*yun*) – *монументальный* (*rus*) – *monumental* (*az*) – *monumental* (*fr*) və s.

3. Azərbaycan dilinin daxili qanunlarına uyğun şəkildə işlənən terminlər.

Göründüyü kimi, işləndiyi dildə cüzi assimilyasiyaya məruz qalmasına baxmayaraq, bu söz və terminlər öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

İkinci fəslin beşinci bölməsi “*Alınma terminlərin qrammatik səviyyədə mənimsənilməsi*” adlanır. İngilis dilindən alınan Avropa mənəbli sözlər Azərbaycan dilində rəbitəli mətnlərdə işləndikdə dilin qrammatik normalarına tabe olur. Alınma sözlər dilin qrammatik şəkilçilərini dilin öz sözlərinə uyğun şəkildə qəbul edir. Öz quruluşuna görə müasir ingilis dili analitik dildir. Onun qrammatik quruluşunda cümlədə sözlər arasındakı əlaqə başlıca olaraq söz sırası və köməkçi sözlər (önlüklər, bağlayıcılar) vasitəsi ilə əldə olunur. Qədim ingilis dili isə quruluşuna görə sintetik dil olmuşdur.

Qədim ingilis dilində cümlədə sözlərarası əlaqələr sözlərin özlərinin dəyişməsi yolu ilə yaradılmış, sözdəyişmə formaları inkişaf etmiş sistem təşkil etmişdir. İsimlər həm hallanmış, həm də cinsə görə dəyişmişdir. Sifətlər isimlərlə cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşmışdır. Müasir ingilis dilində bu qrammatik tələblər yoxdur. Eyni zamanda ingilis dilindən alınma sözlər başqa dildə sözyaratmada iştirak edir və bu zaman qeyd olunan sözyaratma formasının ingilis dilində işlənib-ışlənməməsi nəzərə alınmır. *Futbol* sözü idman termini olub, komanda idman növlərindən birinin adını bildirir. Bu oyun növü İngiltərədə yaranmışdır. Hazırda bütün dünyada populyar olan bu idman növü hər bir dildə eyni bir sözlə ~ *futbol* sözü ilə adlandırılır.

M.Qasımov yazır: “Leksik alınmalarda qrammatik amil mənimsənilməsinin təyini üçün əsas vermir, leksik-semantik amil mənimsəmənin əsas meyarı hesab olunur”¹.

Leksik mənimsəmədə alınma sözlər yeni sözlər kimi, hər hansı bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu cür zənginləşmə, yəni lüğət tərkibində sözlərin sayca artması dilin zənginləşməsini sübut etmir, hər hansı leksik alınmanın qeyd olunması kəmiyyət dəyişməsini səciyyələndirir. Leksik alınmanın dildə əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişmələri dilin zənginləşməsinin və təkmilləşmənin paralel getdiyini göstərir. Leksik alınmaların semantik dəyişikliyinin iki cəhəti dilin zənginləşməsi və təkmilləşməsi, habelə leksik alınmaların mənimsənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Leksik alınmalar dilimizdə passiv, mexaniki olaraq qəbul olunmur. Avropa dillərindən leksik alınmalar dilimizin fonetik, qrammatik və orfoepik qaydalarına əsasən qanunauyğun şəkildə dərk edilir. Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatında Qərbi Avropa mənşəli leksik alınmaları qruplaşdırarkən aşağıdakıları əsas götürmək məqsədəmüvafiqdir:

- a) leksik alınmaları müxtəlif sahələrdə işlənmə məqamları;
- b) leksik alınmaların genealoji təsnifi;
- c) leksik alınmaların struktur təsnifi.

Avropa mənşəli leksik alınmaların dilçilikdə genetik və struktur xüsusiyyətlər arasında təsnifi daha geniş yayılmışdır. Belə alınmalar dildə o vaxt mənimsənilir ki, həmin alınmalar ana dili sözləri ilə eyni səviyyədə işlənir və dilin daxili qanunlarına uyğunlaşır və dilə heç bir ağırlıq gətirmir.

İkinci fəsildə alınma terminlərin mənimsənilmə yolları zəngin faktlarla təhlil olunur. Dilimizə daxil olmuş alınma terminlər müəyyən struktur

¹ M.Ş.Qasımov. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, səh. 34 .

dəyişikliklərə uğrayır, bəziləri isə öz quruluşlarına görə Azərbaycan dilinə xas sözlərdən çox da fərqlənir. Ona görə də heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, olduğu kimi mənimsənilir.

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözlən dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: 1. heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər; 2. dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Alınma söz və terminlərin bir qismi Azərbaycan dilində dəyişiklik edilmədən işlədilir. Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, cins kateqoriyası olmadığına görə Azərbaycan dilində həm qadın cinsinə, həm də kişi cinsinə aid alınma sözlər eynilə qəbul edilir. Məsələn, *армуст*, *армустка* – *artist*, *актyуca* – *aktyor* və s.

Alınma sözlər müstəqil mənaya malik əsasdan və asanlıqla ayrılıla bilən, məhsuldar xarakter daşıyan sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduqda onun yalnız əsası alınır və həmin şəkilçilər ana dilinə məxsus şəkilçilərlə əvəz olunur. Məsələn, alınma terminlərdəki – *ник* (десантник – desantçı); – *чик* (автоматчик – avtomatçı, ракетчик – raketçi); – *щик* (арматурщик – armaturçu, крановщик – krançı); – *вед* (театровед – teatrşünas, музыковед – musiqişünas, литературовед – ədəbiyyatşünas); – *ство* (новаторства – novatorluq, агентство – agentlik); – *ность* (тиричность – tiriklik, либеральность – liberallıq, реальность – reallıq, объективность – obyektivlik, гениальность – dahilik); – *ация*, – *изация* (коллективизация – kollektivləşdirmə, телефонизация – telefonlaşdırma); – *фикация* (электрификация – elektrikləşdirmə, радификация – radiolaşdırma) və başqa şəkilçilər həmin leksik mənaları yaradan və Azərbaycan dilinin özünəməxsus müvafiq şəkilçiləri ilə verilir.

Etimon və mənəbə dildə ismin quruluşundan asılı olaraq Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənəbəli sadə isimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1) Etimon və mənəbə dildə sadə termin kimi işlənərək Azərbaycan dilində də sadə termin kimi qəbul olunan isimlər, məsələn, *doctor* > *doktor*, *lamp* > *lampa*, *taxi* > *taksi* və s.

2) Etimon və ya mənəbə dildə mürəkkəb termin kimi işlənən Azərbaycan dilinə isə sadə söz kimi alınan isimlər. Bu qrupa daxil isimlər ya etimon dildə, ya da vasitəçi dildə mürəkkəb söz keyfiyyəti qazanmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə parçalanmadan bütöv bir söz kimi qəbul olunur, sadə termin sayılır. Bəzən alınmalar bir dildən digərinə öz şəkilçiləri ilə birlikdə keçir və həmin dildə də düzəltmə sözlər

kimi işlənir. *Şərqsünas, əməkdar, təbliğat, idealizm, materialist, antifaşist* sözləri məhz bu qəbildəndir.

Bu mərhələdə alınma terminlər dilimizin semantik sisteminə daxil olur və izahı verilmədən xüsusi sahədə işlənir, eləcə də müstəqil və dəqiq mənalara qazanır.

İkinci fəsilin sonuncu bölməsində **“Terminoloji lüğətlərdə alınma terminlərin verilmə üsulları və unifikasiyası”** araşdırılmışdır. Sahə terminologiyasında alınma terminlərin unifikasiyası eyni anlayışı bildirən termin müxtəlifliyini və terminlərin sinonimliyini, variantlılığını aradan qaldırmaq, omonimlik və polisemantik məsələlərini aydınlaşdırmağı nəzərdə tutulur. Sahə terminologiyalarının nizama salınması prosesində alınmaların verilmə üsulları bir proses kimi nəzərdən keçirilir. Terminoloji lüğətlərin tərtibi terminlərin həm nizama salınması, həm unifikasiyası üçün aparıcı mərhələlərdir. Terminoloji lüğətlərdə verilən terminlər normativ vahidlər kimi qəbul olunur. Ona görə də terminoloji lüğətlərin tərtibinə xüsusi diqqətlə yanaşılmalıdır. Sahə terminlərində alınmaların müəyyənləşdirilməsinin əsas yollarından biri başqa dildə qeydə alınmış terminlərin qarşılıqlarını tapmaqdır. Bu məqsədlə, mənbə dildəki terminlərin sözlüyü tərtib edilir. Həmin sözlük əsasında ikidilli lüğət hazırlanır. Lüğətin sözlüyünə daxil ediləcək terminlərin seçilməsi zamanı sahə terminologiyasını nizama salınmasının birinci mərhələsində terminlər qeydə alınır. Hərfi işarələrin və simvolların ümumi sayı əsasında onların lüğətin əlavə hissəsində ayrıca siyahı, yaxud cədvəl şəklində verilməsi haqqında nəticə çıxarmağa imkan yaradır. İşarə və simvolların əlavədə verilib-verilməməsindən asılı olmayaraq, onlar müvafiq terminin lüğət maddəsində əksini tapmalıdır. Beləliklə, lüğətlər əsasında aparılmış müqayisəli tədqiqat göstərir ki, lüğətdə terminlərin verilməsində bütün prinsiplər hələ yetərincə həllini tapmamışdır. Eyni sahə, daha doğrusu, texniki terminologiyaya aid üç lüğət texniki terminlərin tam dairəsini əhatə edə bilmir. Bunun səbəbi texniki terminologiya adı altında bir çox sahələr birləşdirilir və nəticədə kifayət qədər böyük həcmli terminoloji sistem əmələ gəlir. Bununla belə, belə ortaq terminoloji lüğətlərin hazırlanması texniki terminologiyanın unifikasiyası üçün geniş imkanlar açır. Nəzərə alınmalı ən vacib şərtlərdən biri, fikrimizcə, belə lüğətlərin sözlüyünün düzgün tərtibi, mövcud lüğətlərin müqayisəli şəkildə nəzərə alınmasıdır.

Üçüncü fəsil **“Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin standartlaşdırma formaları”** adlanır. Bu fəsildə unifikasiya ilə nizamasalmanın qarşılıqlı əlaqəsi, unifikasiyanın spesifik xüsusiyyətləri, standartlaşdırmanın formaları nəzəri aspektdə təhlil olunmuşdur. Üçüncü fəsilin birinci

bölməsi **“Standartlaşdırma prosesində unifikasiya ilə nizamasalmanın qarşılıqlı əlaqəsi”** adlanır.

İlkin olaraq terminologiyada ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının sistemləşdirilməsi və nizama salınması daha optimal hesab edilməlidir. Digər tərəfdən, bir sahənin nizama salınması digər sahələrin də eyni qaydada nizamlanması üçün zəmin yaradır. Çünki terminlərin nizama salınmasının ümumi prinsipləri vardır. Terminlərin nizama salınmasından sonrakı mərhələ onların unifikasiyasıdır. Müstəqillik illərində dilimizdə müxtəlif sahələrlə bağlı alınmalar sürətlə artmaqdadır. Unifikasiya bu prosesi tənzimləmək üçün nəzərdə tutulan işlərin məcmusudur. Bu prosesdə lazımı alınma terminlər seçilir və müəyyən qanunauyğunluq əsasında dilin daxili qanunlarına və qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır. Unifikasiya – terminlərin birmənalılığa gətirilməsi, artıqlıq və çoxmənalılığın aradan qaldırılmasını, sistemləşdirmənin tənzimləyən bir prosesdir. Ona görə də unifikasiya və nizamasalma məsələləri qarşılıqlı əlaqədədir, bu isə onların ardıcıl bir-birini əvəz etməsinə imkan yaradır. Belə ki, alınma terminlərin nizama salınmasında baxılan məsələlər, terminlərdə sinonimlik, çoxmənalılıq, terminyaratma məsələləri unifikasiyada da nəzərdən keçirilir. Müstəqillik illərində, dilimizə daxil olan alınma terminlərin mühüm bir hissəsi əvvəlki fəsillərdə qeyd edildiyi kimi paralel, dublet şəkildə işlənir. Məsələn, *sərmayə – investisiya, sərmayədar – investor* iqtisadiyyatda paralel işlənir. Hər ikisi alınma olan, dilimizə keçən bu tip terminlər zaman keçdikcə dilimizin lüğət fondunda özünə daimi və qarşılıqsız mövqe tutmaq üçün unifikasiyası zəruridir.

Nizamasalma isə alınma terminlərin unifikasiyası prosesində əsas proseslərdəndir. Nizamasalma özündə anlayışlar sisteminin formalaşmasını ehtiva edirsə, unifikasiyanın əsas qayəsi anlayışlar sistemi ilə terminosistem arasında vahid uyğunluğu təmin etməkdir. Unifikasiya ilə bağlı əməliyyatlar bir neçə səviyyədə – məzmun baxımından, məntiqi baxımdan və dilçilik baxımından həyata keçirilir. Bu zaman terminlərin linqvistik təhlili ilə yanaşı, dilin ümumi norma və qanunauyğunluqları ümumi terminologiya, eyni zamanda, terminologiyanın dəyərləndirilməsində normativ kriteriyalar üçün xarakterik olan spesifik momentlər də nəzərə alınır. Nəticədə terminlərin müəyyən edilməsini şərtləndirən vahid prinsiplər formalaşır. Yəni terminosistemə unifikasiyalaşmış və kodlaşdırılmış terminologiya daxildir. Unifikasiyanın ən son mərhələsi terminosistemin kodlaşdırılması, yəni onun normativ formasının tərtibidir. Deməli, alınmalar dilə daxil olur, müəyyən funksiya yerinə yetirir, lakin sözlərin alınması prosesi o vaxt başa çatır ki, həmin sözlər semantik,

üslubi cəhətdən olduğu kimi, fonetik və qrafik cəhətdən də dildə mə-nimsənilmiş olsun.

Yəni bu prosesdə söz semantikasından fərqli olaraq termin seman-tikasına baxılır. Bununla da, alınma terminlərdə terminologiyada olduğu kimi və anlayışla dil mənaları bir sintez kimi götürülür. Buna görə də bu prosesdə aşağıdakı hallar əsas götürülməlidir. 1. anlayışı ifadə edən alınma termin dəqiq olmalıdır. 2. eyni anlayışı ifadə edən bir neçə ter-min mövcuddursa, onlardan anlayışı düzgün ifadə edən götürülməli-dir. 3. anlayışı ifadə edən termin yoxdursa, ona uyğun yeni termin yara-dılmalıdır. Bu səbəbdən də terminlərdə çoxmənalılığın aradan qaldırıl-ması mühüm mərhələlərdən biri hesab olunur. Terminin unifikasiyası zamanı bu problem, yəni variantlılıq problemi həll olunmalı və termin-lərdən biri saxlanılmalıdır. Bu zaman daha geniş əhatə dairəsinə malik və daha asan anlaşılın termin saxlanılmalıdır. Bəzən isə elə olur ki, elm sahəsinin spesifikası nəzərə alınaraq daha çox beynəlmilləl terminlər qəbul edilir. Elə elm sahələri də var ki, onlarda milli mənşəli terminlər daha çox istifadə olunur. Məsələn, metateza – yerdəyişmə, perefeks – söz sonluğu, suffiks – şəkilçi, eliziya – səsdüşümü və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dublet terminlərdə milli terminlərə daha çox üstünlük verilməlidir. Məsələn, dilçilikdə *artikulyasiya* və *məxrəc* terminləri dublet kimi işlənir. Ancaq unifikasiya prosesində *məxrəc* termininin işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Eləcə də monolinqvizmi birdillilik, monosemantik təkmənalı, monosemiya təkmənalılıq, sinhormo-niya əvəzinə ahəng qanunu kimi işlənməsi bu prosesdə həyata keçirilmə-lidir. İngilis mənşəli alınmalarda fərqli cəhətlər müşahidə etmək müm-kündür. Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə, şübhəsiz, aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir. 1. Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərindən fərqlənməsi; 2. Sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi; 3. Alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi.

Alınma terminlər o zaman mənimsənilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik nor-malarına uyğun gəlmədikdə isə milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir. Bu baxımdan terminologiyada işlənən alınma terminləri yazılış və fone-tik tərkibinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1. Yazılış və fone-tik tərkibini dilimizdə saxlayan alınma terminlər; 2. Yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan terminlər; 3. Həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən alınmalar. Niza-

masalma prosesində həllini tapmayan məsələlər məna semantikasi nəzərə alınaraq unifikasiyada yenidən nəzərdən keçirilir. Ona görə də unifikasiya nizamasalma prosesindən sonrakı mərhələdir. Unifikasiya prosesində terminin bütün variantları nəzərdən keçirilir. Şübhəsiz ki, bütün terminoloji sahələrdə bir çox terminlərin həm alınma, həm də dilin öz imkanları hesabına yaranmış formaları olur. Unifikasiya və nizama salınma prosesində bu variantivliyin tam və ya qismən aradan qaldırılır. Bu halda terminin iki variantının saxlanması mümkündür. Onlardan biri dilin öz hesabına yaradılmış, digəri isə internasional termin olur. Alınmaların unifikasiyası zamanı daha geniş miqyas nəzərə alınmalıdır. Burada geniş miqyas dedikdə, sahənin özünün anlayışlar sisteminin diqqət mərkəzinə çəkilməsinə işarə olunur. Terminoloji sistemin məntiqi müstəvidə öyrənilməsi də məhz anlayışlar sistemi ilə bağlı məsələdir. Unifikasiyada anlayışların definisiyasıları təhlil cəlb olunur.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsində *“Alınma terminlərin standartlaşma yolları”* müəyyənləşdirilir. Alınma terminlərin standartlaşdırılması prosesində nizamasalma və unifikasiya vəhdətdə götürülür. Unifikasiya sahə terminoloji sisteminin ilkin qurulmasından sonra, daha doğrusu nizamasalmadan sonra yerinə yetirilir. Unifikasiya latın dilindəki unio - bərabərlik və facere – düzəltmək, yaratmaq sözlərindən əmələ gəlmişdir. Unifikasiya sahə terminologiyalarının bütün zəruri səviyyələrdə eyni prinsiplər əsasında formalaşdırılmasını əhatə edir. Qeyd etdiyimiz kimi, terminologiyanın unifikasiyası məsələsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bu anlayışın təyində əsas diqqəti “unifikasiya” sözünün özünün mənasına verirlər. Unifikasiya – vahid formada qeydə almaq, vahid formaya salmaq kimi izah edilir. Aydın ki, ayrı-ayrı sahə terminlərinin unifikasiyası dilin ümumi terminoloji korpusunun vahid prinsiplər əsasında qurulması üçün qayda və meyarları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tələb olunur: 1) anlayışı adlandıran bütün terminlər (sinonimlər, dubletlər) təhlil cəlb olunur; 2) müasir dövrdə sahədə işlənməyən köhnəlmiş terminlər terminosistemdən çıxarılır; 3) dilin normalarına cavab verməyən terminlər terminosistemdən çıxarılır; 4) anlayışın mənasını ifadə edən və qəbul edilməsi nəzərdə tutulan terminin linqvistik normativ tələblərə cavab verməsi yoxlanılır; 5) terminə qoyulan bütün tələblərə cavab verən termin qəbul olunur və onun istifadə olunması məcburi şərt kimi irəli sürülür. Beləliklə, istər rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində terminlərin unifikasiyası sahə terminlərinin vahid formaya gətirilməsi ilə bağlı mürəkkəb proses kimi izahını tapır. Yuxarıda müxtəlif müəlliflərin əsərlərində bu

problemlə bağlı əsas fikirlərin qısa şərhini və təhlilini verdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, unifikasiya sahə terminlərini bu sahənin anlayışlar sistemində əsasən məntiqi, linqvistik üsullarla vahid formaya salmaqdır.

Yəni terminologiyanın unifikasiyası prosesində terminoloji birləşmənin tərkib vahidlərinin müəyyən bir dil sistemində və ya dil qrupuna uyğunlaşdırılması, bu halda türk dilləri qrupuna uyğunlaşdırılması işi aparıla bilər. Bu məsələni dillərarası unifikasiyanın qohum dillər terminologiyalarının unifikasiyası altqrupuna aid etmək olar. Unifikasiya vahid sistemə salmanı nəzərdə tutur və bu zaman başqa dillərdəki terminlərin strukturu ilə eyniliyin də nəzərə alınması vacibdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, Azərbaycan dilində də termin sətri ifadə şəklində formalaşdırıla bilərdi. Demək olar ki, əksər sahə terminologiyaları bir çox dillərdə nizama salınma, unifikasiya edilmə və standartlaşdırılma işləri aparılır. Bir sıra dillərin nəzərə alınması ilə Azərbaycan dili terminologiyasının unifikasiyası baxımından S.Kərimovun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə hazırlanmış ikicildlik informatika terminləri lüğəti Azərbaycanda bu sahədə ilk fundamental iş sayıla bilər. Lüğətin tərtibinə türk dili və informatika üzrə türk mütəxəssislərin cəlb olunması müəlliflərin ciddi elmi axtarışlarından xəbər verir və unifikasiyanın bir sıra prinsipləri qabaqcadan nəzərə alınmasını təsdiq edir. Şübhəsiz ki, unifikasiya prosesində alınma terminlər ayrıca nəzərdən keçirilməli və onların spesifikasiyası müəyyənləşdirilməlidir. Çünki bu zaman terminin obyekt dildə qarşılığının olub-olmaması, alınmanın mənimsənilməsi, unifikasiya zamanı internasionallaşdırma, qohum dillər terminləri ilə ortaqlaşdırma məsələləri də həllini tapır. Bu işlərin yerinə yetirilməsi məqsədilə terminin alınma olmasını təyin etmək, onun mənşəyini müəyyənləşdirmək və beynəlxalq terminologiyada, eləcə də qohum dillərin terminologiyasında hansı şəkildə işlənməsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. Doğrudan da, unifikasiya zamanı sahə daxilində qəbul olunmuş ənənəvi variantın saxlanması daha düzgündür. Onu da qeyd etmək ki, bu tipli qüsurlar daha çox termin-söz birləşmələrinin yaradılması prosesində meydana çıxır. Tədqiqatçılar təyini söz birləşmələrinin müxtəlif növlərindən istifadə edir və terminin definisiyasından irəli gələn əsas mənanı unudurlar. Nəticədə təyin söz birləşmələrinin fərqli növləri üzrə formalaşan terminlərdə uyğunsuzluqlar aşkara çıxır. Alınma terminlərin unifikasiyası prosesi, qeyd olunduğu kimi, onların mənimsənilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları dilçilər və rus dilinin daşıyıcıları üçün yaradılmır. Orfoqrafiya qaydaları normativ sənəd olmaqla yanaşı, bütün dil daşıyıcıları və ümumiyyətlə, bu dildən istifadə edənlərin hamısı üçün nəzərdə tutulur. Bu qaydalar həm öyrənilməli, həm də tətbi-

qini tapmalıdır. Qaydalar kifayət qədər sadə və aydın yazılmalıdır .

Unifikasiyada terminlərin yazılış forması, sistemi təyin edilir. Yazılış zahiri oxşarlıq prinsipinə əsaslanır. Bu cəhət çox zaman nomenklaturaların yazılışı üçün vacib sayılır. Terminlərin nizamə salınması və unifikasiyası zamanı terminlərin çoxvariantlılığı aradan qaldırılmalıdır. Bu zaman bir sıra terminlərdə hansı variantın qəbul edilməsi problemi ortaya çıxır.

Sahə terminologiyasının unifikasiyası prosesindən sonra birdilli, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin tərtibi daha effektiv nəticə verir. Təbii ki, əvvəllər sahə terminologiyaları kifayət qədər nizama salınmadan, unifikasiya aparılmadan lüğətlər, xüsusən ikidilli tərcümə lüğətləri tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilində terminologiyanın müasir səviyyəsi nəzərə alındıqda yeni lüğətlərin tərtibinin məhz nizamasalma və unifikasiyadan sonra təkrar aparılmasının məqsədəuyğunluğu təsdiqin tapır.

Üçüncü fəslin üçüncü bölməsi *“Alınmaların tərcüməsində unifikasiya”* adlanır. Neologizmlərin, həm də Avropa mənşəli termin-sözlərin tərcümə edilməsində əsas çətinliklərdən biri – alınma termin-sözün yeni anlayış kimi, yəni neologizm kimi basa düşülməsi, ikincisi – alınan termin-sözün yeni mənasının, yeni çalarının izahı və yaxud anlamıdır. Tərcümə zamanı yeni termin-sözə ilk dəfə rast gəlinəndə əlbəttə, bu anlayış barədə, onun mənasını anlamaqda çətinlik törədir. Buna görə də ilk öncə həmin anlayışın mənasının başa düşülməsi tələb olunur, xüsusilə mətn daxilində işlənən yeni alınma termin-sözlərin mənasının dərk edilməsi və izah edilməsi vacibdir.

L.S.Barxudarova görə, ümumiyyətlə, “tərcümə təkcə orijinalda verilən mətnin üzünün köçürülməsi demək deyil, o, həm də orijinalın necə ötürülməsi deməkdir¹”.

Mətn daxili termin-sözlərin tərcüməsi prosesində iki mərhələni əsas götürmək vacibdir:

1. Yeni termin-sözün mətn daxilində mənasının izahı;

2. Mənanın tərcümə vasitəsilə ötürülməsi

Yeni termin-sözlərin tərcüməsində birinci mərhələnin böyük rolu vardır.

L.K.Latışev kalkanı tərcümə üsullarından biri sayır və onun mahiyyətini belə izah edir: “Kalka ekvivalenti olmayan sözü təşkil edən morfemlərin hərfi qarşılıqları ilə əvəz olunmasıdır”².

¹ Бархударова Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва, Наука, 1973, стр.12.

² Латышев Л.К. Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. М., Просвещение, 1988, стр.38.

Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, kalka anlayışı əlavə məna kəsb etmir. Beləliklə, kalka ilə tərcümə arasındakı fərqlər meydana çıxır. Əlbəttə, ekvivalenti olmayan termin-sözlərin, yaxud beynəlxalq terminlərin obyekt dildə verilməsi üsulundan birini kalka kimi qəbul etmək düzgündür. Alınmaların mənimsənilməsi prosesində hərfi tərcümə ilə yanaşı, uyğun tərcümə, yəni adekvat tərcümə də mümkündür. Lakin ekvivalenti olan sözün və ya söz birləşməsinin tərcüməsi zamanı kalkaya, yaxud transliterasiyaya qətiyyəən ehtiyac yoxdur. Məsələn, ingilis dili vasitəsilə keçmiş *investor* sözünün morphem tərkibini araşdırsaq, həmin komponentlərin obyekt dilə hansı üsulla keçməsinə təyin etmək mümkündür. Kalka üsulu ilə Azərbaycan dilində *investor* kimi verilir. Lakin bu sözün ekvivalent tərcüməsi *sərmayəçi* və yaxud *sərmayədar*dır. Deməli, burada termin-sözün obyekt dildə ekvivalenti olan sözün alınmasında tərcümə halı ilə qarşılaşırıq. Kalka əcnəbi dilin qrammatik quruluşu əsasında yaranır. Belə hesab edirik ki, kalka prosesində mənbə dilə məxsus quruluş və məna obyekt dilə köçürülür. Tam kalkalar öz tərkibi etibarilə ancaq milli mənşəli kalka edilmiş sözlərdən ibarət olub, rus və ya Avropa mənşəli terminləri özününküləşdirir. Tam kalkaların əksəriyyəti rus dilində tərcümə olunmuş leksik vahidlərdən ibarət olub, ana dilində adekvat mənanı ifadə etməklə yanaşı konkret, uyğun leksemlərlə ifadə olunur. Məsələn, *кровенное давление* – *qan təzyiqi* – *blood pressure* (ing); *цветовой показатель* – *rəng göstəricisi* – *color index* (ing); *дыхательные пути* – *tənəffüz yolları* – *airway* (ing) və s.

Yarımqıq kalkalarda isə kalka edilmiş terminlərin bu və ya digər tərəfi rus dili və ya rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, *космический корабль* – *kosmik gəmi*, *spacecraft* (ing); *внешний капитал* – *xarici kapital* – *foreign capital* (ing); *кредитная политика* – *kredit siyasəti* – *credit policy* (ing) və s.

Dil materiallarını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yarımkalkalarla alınma sözlər arasında eynilik məfhumunu qoymaq düzgün olmazdı. Belə ki, alınma sözlər öz mənşəyi və işlənmə sahəsinə görə yalnız alınmalardan ibarətdirsə, yarımkalkalarda isə alınma sözlər milli dil vahidləri ilə yanaşı mürəkkəb sözlərin, yaxud da söz birləşmələrinin tərkibində işlənir.

Üçüncü fəslin dördüncü bölməsi **“Beynəlmiləl terminlərin unifikasiya problemi”** adlanır. Azərbaycan dilində elmin - texnikanın inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı elm sahələrində beynəlmiləl terminlərdən geniş şəkildə istifadə olunur. S.Sadiqova yazır: “Beynəlmiləl termin” anlayışı altında dilçilikdə ümumi semantikaya malik, orfoqrafik cəhətdən yaxın olan,

beynəlxalq əhəmiyyətli anlayışları ifadə edən, dünyanın bir çox dillərində işlənən terminlər nəzərdə tutulur”¹.

Beynəlmiləl sözlərlə qohum dillərdə olan ortaqlı sözləri biri-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Belə ki, bunlar arasında zahirən oxşar olan cəhətlər vardır. Ortaqlı sözlər də bir neçə dildə işlənir, eyni mənanı bildirir. Lakin bu sözlər ancaq qohum dillərdə işlənir, həm də siyasi, elmi-texniki, iqtisadi və mədəni anlayış və hadisələri ifadə etmir. Amma beynəlmiləl sözlər qohum olmayan azı üç dildə işlənir və yuxarıda göstərilən mənaları ifadə edir. Deməli, beynəlmiləl sözləri adi alınmalardan fərqləndirən birinci meyar onun ifadə etdiyi məna və anlayışdır, ikincisi isə onun qohum olmayan ən azı üç dildə işlənməsidir. Bir qayda olaraq belə sözlər tərcümə olunmur. Bu alınmaların bir qismi beynəlmiləl leksikada işlənir, bir qismi kalka üsulu ilə dilimizə keçir, bir qismi isə transkripsiya ilə ötürülür. Məsələn, latın və ya yunan dillərindən gələn termin-sözləri – *alphabet, atom, benzol, atlas, cafeteria, caravan, billiards, economic, film, minimum, legal, element, electric* və s. demək olar ki, müxtəlif dillərdə başa düşmək olar. Bu tipli sözlərin dünyada olduğu şəkildə qəbul edilməsi və başa düşülməsi onlara beynəlxalq status verir.

Üçüncü fəslin beşinci bölməsi **“Sahə terminologiyasında alınma terminlərin təsbiti və terminoloji bazanın yaradılması”** adlanır.

Sahə terminoloji lüğəti bu sahəyə aid bütün terminlərini, bu mümkün olmadıqda isə sahə terminologiyasını maksimum dərəcədə əhatə etməlidir. Əlbəttə, müasir dövrdə kütləvi istifadə məqsədilə də bəzi sahə lüğətləri və ya məlumat kitabları hazırlanır. Terminoloji lüğətlərin təsnifi məsələsi, ümumi leksikoqrafiyadakı təsnif problemi ilə bir çox cəhətdən eynilik təşkil edir. Müasir terminoloji lüğətləri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: 1) təqdim edilən dillərin sayına görə – birdilli, ikidilli, çoxdilli; 2) terminlərin sayına və izahına görə izahlı və ensiklopedik; 3) təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasa aid dar sahəli, çoxsahəli terminoloji lüğətlər.

Terminoloji lüğətlər çox zaman bir sahəyə aid olur və bu sahəni tam əhatə edir. Bəzi hallarda sahənin özü müxtəlif alt sahələrə bölünür. Məsələn riyaziyyatda ehtimal nəzəriyyəsi, riyazi statistika, qraflar nəzəriyyəsi, funksional analiz, inteqral və diferensial hesabı, xətti cəbr, həndəsə, analitik həndəsə və s. elmi istiqamətlər vardır. Bunların hər biri üzrə terminoloji lüğət tərtib etmək mümkündür. Texniki elmlərin bir qismi

¹ S.A.Sadiqova. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011, səh 242.

politeknik sahə kimi birləşdirilir. Bura tərsimi həndəsə, nəzəri mexanika, materiallar müqaviməti və digər elmi istiqamətlər daxil edilir. Yalnız bu mənada dar sahəli və geniş sahəli lüğətlərdən bəhs etmək olur.

Əlifba prinsipi lüğətlərin tərtibi geniş yayılmış prinsipdir. Lakin əlifba-yuva üsulu da müxtəlif lüğətlərin tərtibində istifadə edilir. Deməli sözlük lüğət növündən asılı olaraq müəyyən prinsip üzrə düzülmiş siyahıdır.

Lüğətlərin, o cümlədən terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı birinci vacib mərhələ lüğət sözlüyünün hazırlanmasıdır. Sahə terminologiyasının nizam salınması və bundan sonra terminlərin unifikasiya edilməsi birinci mərhələdə hazırlanmış terminoloji siyahının kifayət qədər dəqiqləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Terminologiyada nizamasalma və unifikasiyadan sonra tərtib olunmuş siyahı sözlük funksiyasını yerinə yetirir. Bu siyahıda terminlərin qarşısında qeyd olunmuş definisiyalar götürülür və beləliklə, yalnız terminlərin siyahısı saxlanılır. Nizamasalma prosesində tərtib olunan siyahı əlifba prinsipi ilə tərtib olunur. Terminoloji lüğət hazırlanarkən onun növündən asılı olaraq sözlərin tələb olunan yerləşdirilməsi, düzülüşü qurulur. Beləliklə, terminoloji lüğətin sözlüyü tərtib edilmiş olur. Müasir dövrdə yeni terminoloji lüğətlərin yaradılması və onlarda alınma terminlərin təsbit olunması zamanı bəzi tələblər ortaya atılır. Dilin terminoloji sistemində terminin iki variantını göstərmək olar. Bu variantlardan biri dilin öz ehtiyatları hesabına yaradılmış termin, digəri isə beynəlmillət termin ola bilər.

Müasir çoxdillə lüğətlərin polifunksionallığı vacibdir. Bu məqsədlə lüğətin sonunda passiv dildə sözlüyün verilməsi və onun kodlaşdırılması nəzərə alınmalıdır. Bu halda lüğətdən istifadə edən şəxs termini passiv dilə əsasən də axtara bilər.

İzahlı terminoloji lüğətlərdə terminin tərfi, tərif olmadıqda isə definisiyası və ya izahı ifadəsini tapır. Anlayışın tərfi dəqiq və qəbul edilmiş olmalıdır. Tərif termindən sonra verilir. Əgər termin sahələrarası omonimdirsə, izahlı lüğətin hansı sahəyə aid olması əsas götürülməlidir. Bəzən yaxın sahələri əhatə edən terminoloji lüğətlər tərtib olunur. Bu zaman omonim termin hər iki yaxın sahədə istifadə edilirsə, onun sahələr üzrə izahları lüğətdə ifadəsini tapmalı və sahə göstərilməlidir.

Ümumiyyətlə, terminoloji baza açıq sistem olmalıdır. Bazada köhnə terminlər müvafiq qeydlərlə verilməlidir. Terminoloji bazada alınma terminlər də təsbit edilir. Alınma terminlərin qarşısında onların mənşəcə hansı dilə aidliyi qeyd edilir. Burada terminin vasitəli yolla dilə daxil olması nəzərə alınmır.

Üçüncü fəslin sonuncu bölməsi **“Terminoloji lüğətlərdə terminlərin standartlaşdırılma yolları”** adlanır. Terminlərin standartlaşdırılması on-

ların bir formasının normativ səviyyədə qəbul edilməsini əhatə edir. Standartlaşdırma terminoloji sistemə aid əvvəllər görülmüş işlərin son pilləsi, tədqiqatçıların göstərdiyi kimi “qanunverici” aktıdır.

Terminlərin standartlaşdırılması, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir: 1. Bütün adlar tam sistemləşdirilir. 2. Terminoloji sistemin dəqiq məntiqi-əşyavi modeli hazırlanır. Bu mərhələlər qiymətləndirmə və vahid formaya salınma ölçüsünə əsaslanır.

Standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir. Terminologiyanın standartlaşdırılması prosesinin nəticəsi sahə terminologiyası sistemi üçün dövlət standartlarının təsdiqini də nəzərdə tutur.

Standartların hazırlanması normativ sənədlərin tərtibi və təsdiqi mərhələlərini əhatə edir. Standartlaşdırma tək-cə terminin düzgün variantının seçilməsi ilə məhdudlaşmır. Terminin qeyri-standart variantlarının qeydə alınması, onun əsas dillərə tərcümələrinin tapılması, simvolik işarəsi, hərfi işarəsi də normativ sənəddə əksini tapmalıdır. Bütün bunlar isə, terminologiyanın nizama salınması və unifikasiyası prosesində əldə olunmuş materialların standartlaşdırma zamanı geniş şəkildə istifadə edilməsini göstərir. Alınma terminlərinin bir qismi internasional terminlər kimi qruplaşdırılır. Qruplaşdırma internasionallıq meyarı üzrə aparılır. Sahə terminologiyasının əsas anlayışları çox zaman müxtəlif dillərdə vahid şəkildə qəbul olunur. Bəzi sahələrdə belə terminlərin müəyyən qismi beynəlxalq standart olaraq qəbul edilir. Terminologiyanın dünya standartlarına uyğun formalaşması prosesində standartlaşdırmanın normativ – texniki sənədi iki kateqoriyaya bölünür: a) dövlət standartı – DST; b) sahə standartı – SST. Hər bir standart sənədinin xüsusi nömrəsi olmalıdır. Terminlərin standart siyahılarına aşağıdakı məlumatlar daxil edilə bilər: 1) terminin sıra nömrəsi; 2) termin; 3) terminin hərfi işarəsi; 4) terminin simvolik işarəsi; 5) terminin tərif; 6) terminin qeyri-standart variantları; 7) izahedici sxem, qrafik, formul; 8) əsas xarici dillərdəki qarşılığı; 9) qeyd.

Sahə terminologiyasının standartlaşdırılması zamanı bəzən bir sıra başqa əlamətlər də nəzərə alınır. Standartlaşdırmanın əsasında vahid təsnifat prinsipinin durması üçün birinci növbədə terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya daxil olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə

görə sistemə daxil ola bilsin. Standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə yanaşı, məntiqi məsələlərin həlli üçün də yararlı olmalıdır. Əgər linqvistik tələblər standart terminin terminyaratma prosesində iştirakını, qısalığını, dilin normalarını pozmasını, dilin öz sözlərinə aidliyini və bir sıra başqa məsələləri əhatə edirsə, digər tələblər termin-anlayış uyğunluğunu, birmənalılığını, dəqiqliyi, internasionallığı, vahidliyi və s. özündə birləşdirir.

Terminologiyanın standartlaşdırılmasının metodoloji əsası nizamlaşdırmanın sistem prinsipidir. Bu prinsip terminoloji sistemin hər bir elementinin - termininin, eləcə də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan terminoloji sistemlərin hər birinin təhlil və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Tədqiqat prosesində təhlil edilən elmi-nəzəri müddəalar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Dilin lüğət tərkibi sosiolinqvistika amillərin təsiri ilə zaman keçdikcə, ehtiyac yarandıqca zənginləşir. Yəni ictimai həyatda baş verən dəyişmələr dilin leksikasında öz əksini tapır. Bu baxımdan dilin leksik sistemi xalqın tarixinin, mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab olunur. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi texniki tərəqqi, iqtisadi mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Azərbaycan terminoloji sistemində alınmalarla yeniləşmə prosesi daha sürətlə getməyə başlamışdır. Bunun bir sıra səbəbləri vardır. Hər şeydən əvvəl, yeni minillikdə qloballaşma böyük sürət almış, elmlərin inteqrasiyası və diferensiasiyasında əhəmiyyətli dəyişmələr baş vermişdir.

2. İngilis dilindən alınma terminlərin alınması prosesində onların həm yazılışı, həm də tələffüzündə müəyyən dəyişmələrin baş verməsinə səbəb olur. Müxtəlif sistemli dillər olduğundan terminin bir dildən digərinə keçməsi onun norma mənbələrinə uyğunlaşması tələbini ortaya atır. Azərbaycan dilinə daxil olan alınmalar dilimizin malik olduğu, tarixən formalaşmış dil qanunlarına və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir.

3. Alınmaların inkişafı prosesində sinonimlik, variantlıq və dubletlik kimi leksik-terminoloji hadisələr meydana çıxmışdır. Eyni məna bildirən müxtəlif mənşəli alınmalar, alınma sözlərlə milli qarşılıqların paralelliyi, alınma ixtisarlar sinonimləri, alınma və milli şəkilçilərin eyni sözdə işlənməsi, alınmaların tərkibində baş verən fonetik dəyişmələr variantları, müxtəlif dövrlərdə eyni məfhumu ifadə edən terminlər dubletləri əmələ gətirmişdir.

4. Tədqiqatda müəyyənləşdirilir ki, Azərbaycan dilində alınmalar fonetik, qrafik, qrammatik cəhətdən unifikasiya edilir. Unifikasiya dedikdə,

alınmaların keçdiyi dilin qaydalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur və bu prosesdə daxili qaydalar əsas götürülür. Yəni söz bir dildən başqa dilə keçdikdən sonra onu alan dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qala bilər. Bu dəyişikliklər alan dilin normalarından irəli gəlir. Beləliklə, alınma söz alan dilin fonetik, qrafik və qrammatik qanunlarına uyğunlaşır Ümumilikdə, dildə unifikasiya prosesi dilin inkişafını şərtləndirən əsas amillərdəndir.

5. Termin mənbə dildə mənşəcə başqa dilə məxsus dil vasitələri əsasında formalaşdıqda mənbə dilin mənşə dilin vasitələrini mənimsəməsi hadisəsi baş verir. Bu isə üçqat mənimsəmə prosesinin də olmasını təsdiq edir. Yəni termin mənbə dildə mənşəcə başqa dilə aid vasitələr hesabına formalaşaraq reseptor dilə keçir. Bu zaman mənbə dilə uyğunlaşmış termin reseptor dilin qrafik və fonetik vasitələrinə uyğunlaşır. Nəhayət, reseptor dil aralıq dilə çevrilir və bu dildən termin yeni reseptor dilə keçir. Yeni reseptor aralıq dilə uyğunlaşmış termini özünün qrafik və fonetik vasitələrinə uyğunlaşdırır.

6. Tədqiqatdan aydın olur ki, terminin linqvistik cəhətdən düzgünlüyü terminə verilən tələblərin bütün dairəsini əhatə edir. Linqvistik baxımdan burada çoxmənalılıq, omonimlik və sinonimlik məsələləri vardır. Terminin sinonimi olmamalıdır. Standart terminin yalnız və yalnız bir mənası olur və bu məna anlayışın sahədə qəbul edilmiş tərifidir. Terminin variantı olur, ancaq sinonimi olmur. Dilçilikdə sinonimlik müəyyən məna çaları ilə fərqlənmə əsasında təyin olunur. Anlayışı ifadə edən iki söz və ya iki termin varsa, onlar bir-birindən məna çalarına görə fərqlənə bilməz. Çünki terminin ifadə etdiyi anlayış birmənalı təyin olunur. Anlayış təriflə müəyyənləşir. Anlayışa iki cür tərif vermək onun qeyri-dəqiqliyinin göstəricisi-dir.

7. Nizamasalma prosesində alınan sözlər əslinə uyğun şəkildə işlədilə bilmir, öz milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, yeni fonetik tələb əsasında yeni tələffüz normalarına uyğunlaşmalı olur. Bir sözlə, onlar fonetik tərkibini, morfoloji strukturunu və mənasını mühafizə edə bilmir. Alınma sözün səs tərkibi, eləcə də xarici qışası nəinki dəyişir, həmçinin fonetik substitusiyanın müvafiq qanunlarının tələbinə məruz qalır. Səs qışasının təbii dəyişməsinin sistemli və qanunauyğun normaları qorunur.

8. Unifikasiyanın həyata keçirilməsi üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi tələb olunur: 1) anlayışı adlandıran bütün terminlər (sinonimlər, dubletlər) təhlilə cəlb olunur; 2) müasir dövrdə sahədə işlənməyən köhnəlmiş terminlər termiosistemdən çıxarılır; 3) dilin normalarına cavab verməyən terminlər termiosistemdən çıxarılır; 4) anlayışın mənasını ifadə edən

və qəbul edilməsi nəzərdə tutulan terminin linqvistik normativ tələblərə cavab verməsi yoxlanılır; 5) terminə qoyulan bütün tələblərə cavab verən termin qəbul olunur və onun istifadə olunması məcburi şərt kimi irəli sürülür.

9. Alınma terminlərin standartlaşdırılması prosesində terminologiyanın elmi əsasları rəhbər tutulmalıdır. Standartlaşdırmanın əsasında vahid təsnifat prinsipinin durması üçün birinci növbədə terminologiyanın, terminlərin müəyyən əlamətlərə görə təsnifatı məsələləri dəqiqləşdirilməli, müvafiq kateqoriyaya daxil olan vahidləri təyin etmək məqsədilə əsas əlamətlər seçilməlidir. Anlayışları fərqləndirən əlamətlər isə elə seçilməlidir ki, standart təsdiq edildikdən sonra yaranan terminlər də həmin əlamətlərə görə sistemə daxil ola bilsin. Standart termin linqvistik tələblərə cavab verməklə yanaşı, məntiqi məsələlərin həlli üçün də yararlı olmalıdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı monoqrafiya, tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Tərcümə və onun əhəmiyyəti. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. №11, 2009, səh.11-17.

2. Sözün semantik strukturu və məna tipləri. Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi 1, 2009, səh.98-105.

3. Dildə beynəlmiləl termin-sözlərin mənimsənilməsi. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri, № 1, 2010, səh.55-60.

4. Azərbaycan antologiyası ingilis dilində. Az.TU-nun 60 illik yubileyinə həsr olunmuş «Təhsildə və elmdə innovasiya texnologiyaları». Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2010, səh.782-784.

5. İngilisdilli alınmaların tərcümə prosesi. Azərbaycan Onomastik Cəmiyyəti. Onomastika 1, 2010, səh.132-135.

6. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər. Elmi axtarışlar. II, AMEA Folklor İnstitutu, 2011, səh.74-80.

7. Alınma termin-sözlərin tərcüməsi. Elmi əsərlər. Az.TU, №3, 2011, səh.42-45.

8. Dillərarası əlaqələr haqqında. AMEA Tarix İnstitutu Elmi əsərlər 41-43-cü cild. 2012, səh.335-348.

9. Statement of the problem of loan of words in linguistics. The Caucasus and the world international Scientific Journal Tbilisi, 2012, №14, c.15-18.

10. Принципы передачи заимствованных терминов. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri. 2012, №2, стр.23-27.

11. Иноязычные слова в современном азербайджанском языке. Az.TU, Elmi əsərlər. №3, 2012, səh.75-78.

12. Yeni termin-söz və ifadələrin yaranma səbəbləri. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. №2, 2012, səh.28-31.

13. Термины в азербайджанском языке, заимствованные из европейских языков. Современность: мир мнений. №2, 2012, Алма-аты, стр.76-82.

14. Западноевропейские заимствования в азербайджанском языке. В мире научных открытий. Материалы международной научно-практической конференции. Москва, 28 сентября 2012, стр.143-146.

15. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin semantikasi. AzTU "Texniki Ali məktəblərdə dil fənlərinin tədrisində informasiya texnologiyalarının tətbiqi" Respublika elmi-praktiki konfrans. 2012, səh.217-225.

16. Alınmaların mənimsəmə səviyyələri. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər. Humanitar elmlər seriyası, №2, (46), 2012, səh.135-138.

17. Alınma termin-sözlərin qavranılması üsulları. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri, №1, 2012, səh.34-40.

18. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin semantikasi. Az.TU. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, 2012, səh.217-225.

19. Logical functions of the term. Вопросы филологических наук, №2, (60), 2013, Москва, səh.44-47.

20. Azərbaycan türkcəsində beynəlmilə və alıntı terimlərin özəllikləri. AVID Avrasiya inçelemələri dergisi Journal of Eurasian Studies / Uluslararası Hakemli Dergi / İstanbul Universitesi Avrasiya Enstitüsü, 2013, №2, İstanbul, səh.357-366.

21. Термины, заимствованные в процессе межъязыковых контактов, и их усвоение. Научовий часопис (Украина). Национальний педагогичний университет им. М.П.Драгоманова. Серія 9, вып.10, 2013, стр.7-13.

22. Azərbaycan dilində alınmaların spesifikasi. Dedicated to the 90th Anniversary of the National leader of Azerbaijan Heydar Aliyev International Scietific conference of Yaung researchers. Qafqaz Universiteti, 26-27 aprel, 2013, səh.464-466.

23. Terminology development in the Modern Azerbaijan language. Ədəbi əlaqələr. Toplu, VII. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2013, səh.204-211.

24. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınma terminlər və onların mənimsənilməsi. Heydər Əliyev və Azərbaycan təhsili. Az.TU Beynəlxalq konfrans, 2013, səh.65-67.

25. Terms in the Azerbaijan language, barrowed from the European language. Вестник Житомирського Державного Университету им.

Ивана Франка, 2013, выпуск 1 (67), стр.187-189.

26. Sözalma və alınma söz anlayışı haqqında. BDU-nun yaranmasının 95 illik yubileyinə həsr olunmuş «Azərbaycan filologiyasının aktual məsələləri» mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 17, 2014, səh. 328-337.

27. Термины европейского происхождения в азербайджанском языке. Материалы V Международный научно-методической конференции. «Лингвистическая подготовка студентов нефилологических специальностей высших учебных заведений», 2-3 октября 2014, Одесса, Украина, стр.18-22.

28. Specific features and essence of term in modern Azerbaijani language. Министерство образования и науки Российской Федерации. ФГБОУ ВПО «Дагестанский государственный университет». Факультет иностранных языков. «Актуальные проблемы лингвистики и языкового образования». Материалы III Всероссийской конференции с международным участием. Дагестанский государственный университет, 26 ноября 2015 г. Махачкала, стр.56-63.

29. Terminologiyanın unifikasiyası və standartlaşması haqqında. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər. Bakı, 2015, №6, səh.39-45.

30. The concepts term terminology in the modern Azerbaijan language. Journal Impact Factor. International Journal of Humanities and Cultural Studies. Volume 2. Issue 2, 2015, October-December, Tunis, pp.541-545.

31. Unifikasiyanın tərcümə problemi. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. 2/2015, pp.14-18.

32. Müasir Azərbaycan dilində dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Bakı Avrasiya Universiteti. Sivilizasiya. 10/2015, səh.82-90.

33. İngiliscə-rusca-azərbaycanca kargüzarlıq terminləri lüğəti. Bakı, Avropa, 2015, 144 səh.

34. Eyni və yaxın sahəyə aid lüğətlərin unifikasiyası məsələsi. Pedaqoji Universitet Xəbərləri; Bakı 2015 №3, səh.219-224.

35. Müasir Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaranan terminlər haqqında. Qərb Universiteti. Elmi Xəbərlər, №2, 2015, səh.28-34.

36. Müasir Azərbaycan dilində terminlərin assimilyasiyası yolları. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. №10, 2015, səh.161-167.

37. Terminlərin alınma yolları və mənşəyi haqqında. Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci il dönümünə həsr olunmuş «Dəniz nəqliyyatında innovativ texnologiyalar» Beynəlxalq elmi-texniki konfrans, 6-7 may, 2015, səh.161-165.

38. Alınma terminlərin unifikasiyası. Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və ədəbiyyat, 2015, №3, səh.26-31.

39. Specific characteristics of the terms in the Modern Azerbaijan language. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı beynəlxalq multikulturalizm mərkəzi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik fondu. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. VI Beynəlxalq elmi konfrans. 5-7 may 2015, səh.85-87.

40. Müasir Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaranan terminlər. BDU Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci il dönümünə həsr olunmuş «Filologiyanın aktual problemləri» mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfrans, Bakı, 7-8 may 2015, səh.271-273.

41. Müasir Azərbaycan dilində alınmaların assimilyasiya prosesi. Monqrafiya və izahlı lüğət. Avropa nəşriyyatı, 2015, 192 səh.

42. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin assimilyasiyası. AMEA Xəbərləri. (Humanitar elmlər seriyası), 2016, №1, səh.273-277.

43. Aspects differing the terms from generally used words. SJIFS scientific Journal Impact Factor. İJİRR International Journal of information Research and Review vol. 03, Issue, 03 March, 2016, səh.2027-2036.

44. Dillərarası əlaqələrin dillərin qarşılıqlı zənginləşməsinə təsiri. BDU Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 1 (97), 2016, səh.120-124.

45. Eyni və ya yaxın sahəyə aid xidmətlərdə terminlərin unifikasiya məsələsi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2016, №1, səh.219-224.

46. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma paralelizmlər və onu yaradan amillər. Bakı Slavyan Universiteti. Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Əsərləri, (humanitar elmlər seriyası), 2016, səh.17-27.

47. Loan words in the Modern Azerbaijanian language. Tomson Reuter USA Southern Illinois University November 2016, Volume 23, №6.

48. Müasir Azərbaycan dilində alınma terminlərin nizamasalma prosesinin nəzəri problemləri. Avropa, 2016, 226 səh.

49. Termioloji leksikada alınmalarda baş verən semantik proseslər. Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri VII Beynəlxalq Elmi konfrans. 2017, səh. 43-45.

50. Terminlərin unifikasiya məsələsi və spesifikasiyası. Azərbaycan Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. 2017, c.65, №2, səh. 157-167.

51. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar və onların mənimsənilməsi prosesi. AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət-dil-ədəbiyyat böl-

məsi. ISSN 2311-8482, Axtarışlar Elmi Toplu, №2, Naxçıvan, 2017, səh.101-107.

52. Theoretical Problems of Unification of Terms. Министерство образования и науки Украины. Одесская национальная академия связи (ОНАС) им. А.С. Попова (Украина). Материалы VIII Международной научно-методической конференции. 5-6 октября 2017 года Одесса, Украина, стр. 23-27.

53. Paralellism in Modern Azerbaijan language. Thomson Reuters. "Mester" University of California, Los Angeles, Vol. XXXXVI, 1, (2017), p.128-146.

54. Specific features and essence of term in Modern Azerbaijani language. Tomson Reuter Language and Intercultural Communication University of Warwick, UK 2017.

55. Alınmaların nizamasalınması standartlaşdırma mərhələsi kimi. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri. 2017, №2, səh. 94-101.

56. Beynəlmiləl terminlərin unifikasiya problemi. AzTu "Təhsil-tədqiqat-istehsalat mexanizminin qurulması" mövzusunda keçirilən Respublika Elmi-texniki konfransın materialları. 4-5 Aprel 2018, səh.227-230.

57. Alınma terminlərin nizamasalma formalarının nəzəri problemləri. Davamlı inkişaf və humanitar elmlərin aktual problemləri" Beynəlxalq konfrans. 14-15 may 2018, Azərbaycan Universiteti. səh.192.

58. Alınmaların tərcüməsində unifikasiya prosesi. Azərbaycan Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2018, №2, səh.65.

59. Sahə terminologiyasında alınma terminlərin təsbiti və terminoloji bazanın yaradılması. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Terminologiya məsələləri, №1, 2018, səh.96.

60. Azərbaycan-ingilis-rus-fransız dillərində dilçilik terminləri lüğəti. Avropa, 2018, nəşrdədir.

Sabina Almammadova Mammad
THE UNIFICATION AND STANDARDIZATION FORMS OF
ACQUISITION TERMS IN MODERN AZERBAIJANI
LANGUAGE

S U M M A R Y

The dissertation thesis was dedicated to the unification and standardization forms of acquisition terms in modern Azerbaijani language. This research work consisting from introduction, three chapter, result, used literature list and “explanatory dictionary of acquisition terms”. The actuality of the subject is justified in “Introduction” part of the dissertation, goals and objectives of the research defined, object and subject displayed, scientific innovation, theoretical and practical importance disclosed, the main provisions of defense presented and given information on method and source, approbation and structure of the research.

The first chapter of the dissertation is called “Acquisitions and their unification problem in the Enrichment of Azerbaijani Language.” In this chapter have been researched the inter-language relationship, mutual enrichment of languages, parallels and the causes creating it in the vocabulary of Azerbaijani language, semantic procedures occurred in acquisition terminological lexicon.

The second chapter is called “misappropriation and unification forms of the acquisition terms”. In this chapter regulation is analyzed theoretically as a process and its forms are specified. When it says regulation of acquisition terms, it considers compliance with the norms of acquisition words from other languages.

In this process the acquisitions are divided into group according to structural features: 1) the acquisition word fully keep morpheme structure of source language in receptor language, at that time partially and fully phonetic replacements occurs: 2) the acquisition word partially keep the morpheme structure in source language; 3) the acquisition word do not keep morpheme and phoneme structure of source language. The semantics of the word keeps as the same in source and object language.

The third chapter is called “standardization forms of acquisition terms in Modern Azerbaijani Language”. In this chapter the mutual relation, specific features of unification and regulation, the forms of standardization forms in theoretical aspect.

The analyzed scientific – theoretical provisions consequently were summarized in research process.

Сабина Алмамедова Мамед кызы
ФОРМЫ УНИФИКАЦИИ И СТАНДАРТИЗАЦИИ
ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена комплексному изучению. Форм унификации и стандартизации заимствованных терминов в современном азербайджанском языке. Эта исследовательская работа состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и «Толкового словаря заимствованных терминов».

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, объект и предмет, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, представляются выносимые на защиту основные положения, даётся информация о методах и источниках, об апробации и структуре работы.

Первая глава диссертации называется «Заимствования в обогащении азербайджанского языка и проблема их унификации». В этой главе исследованы межъязыковые связи, взаимное обогащение языков, параллелизмы в словарном составе азербайджанского языка и факторы, способствующие их появлению, семантические процессы, происходящие в заимствованной терминологической лексике.

Вторая глава называется «Формы усвоения и унификации заимствованных терминов». В этой главе упорядочение анализируется как процесс с теоретической точки зрения и выявляются его формы. Под упорядочением заимствованных терминов подразумевается нормами родного языка. В этом процессе заимствования по структурным признакам группируются следующим образом: 1) заимствованное слово полностью сохраняет морфемное строение языка-источника в языке-рецепторе, при этом в нём происходят полные или частичные фонетические замены; 2) заимствованное слово частично сохраняет морфемное строение языка-источника; 3) заимствованное слово не сохраняет морфемное и фонемное строение языка-источника. Семантика слова остается неизменной.

Третья глава называется «Формы стандартизации заимствованных терминов в современном азербайджанском языке». В этой главе анализируются взаимные связи унификации и упорядочения, специфические особенности унификации, теоретические аспекты форм стандартизации.

Анализируемые в процессе исследования научно-теоретические положения обобщены в заключении.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМЕНИ НАСИМИ**

На правах рукописи

САБИНА МАМЕД КЫЗЫ АЛМАМЕДОВА

**ФОРМЫ УНИФИКАЦИИ И СТАНДАРТИЗАЦИИ
ЗАИМСТВОВАННЫХ ТЕРМИНОВ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой
степени доктора наук по филологии

БАКУ – 2018